

Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна

Історичний факультет

Кафедра історії стародавнього світу та середніх віків

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

до дипломної роботи

магістра

на тему: **«РОЗВИТОК РЕМІСНИЧИХ ЦЕХІВ АНГЛІЇ ТА ФРАНЦІЇ
у XII–XV СТ.»**

Виконала: студентка 2 курсу магістратури
заочної форми навчання

напряму підготовки (спеціальності)

032 «історія та археологія»

Польшакова Анастасія Олександрівна

Керівник: доктор іст. наук, професор

Каріков Сергій Анатолійович

Рецензент: доктор іст. наук, професор

Сорочан Сергій Борисович

Харків — 2023

ЗМІСТ

ВСТУП.....	2
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА, МЕТОДОЛОГІЯ ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	5
1.1. Історіографія дослідження.....	5
1.2. Аналіз джерельної бази.....	12
1.3. Методологія та методи дослідження.....	14
РОЗДІЛ 2. ХАРАКТЕРИСТИКА ВНУТРІШНЬОГО УКЛАДУ ЦЕХІВ.....	17
2.1. Основні особливості та соціальна організація ремісничих гільдій в Англії.....	17
2.2. Система та особистий склад ремісничих цехів у Франції.....	37
РОЗДІЛ 3. ПОЛІТИКА ВЛАДИ ПО ВІДНОШЕННЮ ДО ЦЕХІВ.....	56
3.1. Ремісничі гільдії та англійська державна і міська влада.....	56
3.2. Відношення французької влади та вплив ордонансів на ремісничі цехи.....	67
ВИСНОВКИ.....	79
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	81
РЕЗЮМЕ.....	95

ВСТУП

Середньовіччя було періодом активної урбанізації. Вивчення історії середньовічних міст сприяє розумінню складних і різноманітних соціальних, економічних, політичних, військових та культурних процесів, що відбувалися в Західній Європі в той час. Аналізуючи міську історію Англії та Франції між XII і XV століттями, варто звернути увагу на те, що урбанізація в цих країнах насамперед визначалася активним розвитком цехового виробництва, а також зіставити відмінності прав і привілеїв щодо незалежності від сеньйорів середньовічних англійських та французьких міст.

Актуальність теми дослідження зумовлена тим, що нині середньовічне місто є одним з найважливіших феноменів дослідження у світовій історичній науці. Ремісничий цех як складова міського простору — тема, що активно досліджувалася в історіографії попередніх часів. Однак дослідники розглядали ремісничі організації насамперед як економічне явище на шляху до корпоративізму підприємств. Зважаючи на сучасну тенденцію до вивчення соціальної історії, досліджувати на ремісничий цех і під іншим кутом зору, як складову соціальної культури, що впливала на формування та розвиток міста. Адже ремісники становили великий і важливий сегмент міського населення і значною мірою визначали міську культуру Західної Європи.

Об’єкт дослідження — ремісничі цехи Франції та Англії в XII–XV столітті.

Предмет дослідження — особливості розвитку ремісничих цехів та гільдій.

Хронологічні межі дослідження. Нижньою хронологічною межею дослідження є XII століття, коли виникало багато нових міст як центрів ремесла і торгівлі. Зі збільшенням кількості міст поглиблювався і розподіл праці. У великих містах багато ремісників почали об’єднуватися в цехи. Відповідно, верхньою хронологічною межею є XV століття, коли цехові ремесла починають занепадати і одночасно з цим активно виникають нові форми виробництва (мануфактури).

Вже у XV столітті ми бачимо, що зусилля уряду щодо створення вільних мануфактур, попередниць фабрики, супроводжувалися посиленням закритості і монополізацію виробничої діяльності цехової спільноти. Нові галузі промисловості, що виникали в різних країнах Західної Європи, отримували нову організацію. Рамки цехової системи вже не могли вмістити в себе розширення промислового життя держави. Цеховим спільнотам було залишено дрібномасштабне виробництво. Середньовічні інститути, яка певний час були фактором прогресу виробництва, зі зміною умов життя, які їх породили, стала фактором регресу. Відповідно, розгорталося руйнування традиційних промислових систем. Масштабне виробництво, яке почало посідати центральне місце в економічному житті країни, стало організоване на мануфактурах. Підштовхувана мануфактурою, цехова система занепадає. Останнього удару їй завдає машинне виробництво.

Територіальні межі дослідження визначаються територією Англії та Франції в часи Високого та Пізнього Середньовіччя.

Мета дослідження — на основі комплексного аналізу джерел визначити характерні ознаки формування та розвитку ремісничих цехів і гільдій Англії та Франції у XII–XV століттях.

Відповідно до зазначеної мети було окреслено наступні дослідницькі завдання:

- проаналізувати історіографічний доробок у дослідженні теми, специфіку джерела та обґрунтувати ключові дослідницькі методи;
- дослідити основні особливості та соціальну організацію ремісничих гільдій в Англії;
- охарактеризувати систему та особистий склад ремісничих цехів Франції;
- визначити політику англійської державної і міської влади по відношенню до ремісничих гільдій;

— розкрити відношення французької влади та вплив ордонансів на ремісничі цехи.

Наукова новизна магістерської роботи полягає у визначенні спільних рис та специфічних особливостей ремісничих організацій Англії та Франції у XII–XV століттях. Вперше проведено комплексне дослідження з порівняння їх розвитку. У роботі використано багато архівних документів, деякі з них вперше використовуються для дослідження ремісничих цехів.

Практичне значення отриманих результатів визначається тим, що вони суттєво поглиблюють та розширюють наукові знання з досліджуваної теми. Результати роботи можуть бути використані у наступних, більш деталізованих історичних дослідженнях ремісничих цехів та гільдій Англії і Франції, а також для комплексного аналізу розвитку Англії та Франції у Середньовіччя. Також результати дослідження можуть бути використані у процесі викладання історії в середній школі й у закладах вищої освіти для відображення ремісничих організацій Англії і Франції та розкриття відмінностей між ними.

Апробація результатів дослідження. Окремі положення дослідження були апробовані на 76-й міжнародній конференції молодих учених «Каразінські читання» у ХНУ імені В.Н. Каразіна (квітень 2023 р.), де на секційному засіданні «Історія стародавнього світу та середніх віків» була представлена доповідь «Ремісничі гільдії Оксфорду в XII–XV ст.» (опублікована у збірнику матеріалів), а також на науковій конференції «Сакральне vs світське» у КНУ імені Т.Г. Шевченка (грудень 2023 р.), де представлена доповідь «Відношення французького суспільства XVI ст. до ремісників на матеріалі новел Бонавентури Депер'є та Ніколи де Труа» (подана до друку).

Структура магістерської роботи зумовлена характером, змістом, метою та завданнями дослідження. Дипломна робота складається зі вступу, трьох розділів, які охоплюються 7 підрозділами, висновків, списку використаних джерел і літератури.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА, МЕТОДОЛОГІЯ ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Історіографія дослідження

Традиція вивчення ремесел у Середні віки налічує кілька століть й охоплює величезну кількість праць, присвячених як окремим містам, регіонам і країнам, так і Європі загалом. Стабільний, хоча й не завжди рівний інтерес дослідників до цих сюжетів пов'язаний зі змінами, що відбувалися в добу Середньовіччя в економіці та соціальній сфері, оскільки історія ремесла і торгівлі — одна з основних проблем економічної та соціальної історії. Водночас це один із ключових сюжетів міської історії — найважливішої та традиційної галузі досліджень у світовій історичній науці.

Досліджуючи історіографію середньовічного ремесла, варто зупинитися насамперед на аналізі витоків і характеру історіографічної ситуації, що склалася навколо середньовічних ремісничих об'єднань. Передусім, звернемося до аналізу історіографії англійських ремісничих гільдій. Так, М. Девіс зазначає, що до 1930-х років об'єднання ремісників у середньовічному місті були основним предметом дослідження для багатьох істориків-урбаністів [81]. Розвиток економічної історії у XIX столітті мотивувався популярністю дебатів щодо питань організованої праці та відносин між роботодавцями і працівниками. Середньовічні гільдії вивчали такі дослідники, як Л. Брентано, з огляду на сучасний розвиток трудових відносин та походження профспілок [74]. Так розпочався процес, в результаті якого дослідження ремісничих організацій відокремилося від вивчення парафіяльних гільдій та братств [126; 134].

Зацікавленість історичними витоками «гільдій» пізньосередньовічної Європи призвела до того, що термін «реміснича гільдія» став загальновживаним. Зокрема, Л. Брентано, сприймаючи гільдії як «квінтесенційну форму», намагався простежити середньовічні організації до «gilde» германського минулого, не

беручи до уваги розмаїття об'єднань, які в різні періоди використовували принципи братства як основу для соціальної організації.

На початку XX ст. у історичній науці також розвиваються дослідження політики корони і парламенту щодо ремесла і торгівлі. Цьому питанню присвячені статті та монографії американської дослідниці Стелли Крамер [109]. Вона зазначає непослідовність королівської політики щодо промислового розвитку країни. Один із розділів її праці присвячений вивченню розвитку гільдій та історії створення і розвитку Дванадцяти великих ліврейних компаній Лондона. Процес утворення компаній дослідниця розглядає як якісну зміну, удосконалення гільдій. Наводячи приклади безсумнівного насильницького об'єднання багатими гільдіями бідних, вона, проте, заявляє, що бідні гільдії добровільно, за власним бажанням і навіть проханням, входили до компаній, щоб зберегти свої права на зайняття ремеслом.

У 30–50-ті роки XX ст. англійська історична наука переживала значні зміни. У той час зменшився інтерес до дослідження середньовічних гільдій, бо історики сходилися на думці, що гільдії були, по суті, агентами контролю, які використовувалися для регулювання економічної та політичної діяльності роботодавцями та міською владою [109; 124].

У зазначений період варто також звернути увагу на радянські праці з історії міст, зокрема, на дослідження Якова Олександровича Левицького (1907–1970). Він у 40-х рр. XX ст. першим із радянських істориків почав розробляти історію середньовічних англійських міст. Я. О. Левицький вивчав найбільш ранній етап розвитку міст у середньовічній Англії. До кола його наукових інтересів входили проблеми генезису і початкових етапів соціально-економічного розвитку англійських середньовічних міст, зокрема, питання про історію ранніх англійських ремісничих гільдій, організацію міського виробництва і торгівлі. Монографія Я. О. Левицького «Місто і міське ремесло в Англії X–XII ст.» (захищена як докторська дисертація 1950 р.) вийшла 1960 р. другим виданням [53].

У 60-ті роки XX ст. в історичній науці почали з'являтися праці, написані під впливом соціологічних досліджень М. Вебера і французької школи «Анналів». Відбувалося формування «нової соціальної історії». Першими були видані дослідження з історичної демографії, потім почали виходити друком праці з історії народної культури, нової локальної історії, нової робітничої історії тощо.

Інтерес до вивчення локальної історії значно зріс у 70–80-ті рр. XX ст., коли виходить друком низка праць, автори яких вивчають становище людини та суспільства в англійському місті або графстві, розвиток виробництва, торговельних зв'язків, релігії, культури, літератури тощо. У цей період твердження про жорсткий контроль гільдій над ремеслом було поставлено під сумнів, оскільки історики почали розглядати виробничі процеси та життя самих ремісників. Зокрема, дослідження Елспет Віл про англійську торгівлю хутром у середньовіччі поєднало аналіз структур і функцій однієї з лондонських ліврейних компаній з детальним аналізом розмаїття і складності самої «цехової економіки», яку можна побачити через життя самих ремісників. Такий підхід сприяв рецепції проблеми «гільдійської історії» в сучасну епоху. Стаття Е. Віл про ремісників середньовічного Лондона стала важливою, відправною точкою для ширшого дослідження світу праці: чи не вперше стало можливим поглянути на предмет знизу вгору, дослідити весь спектр і розмаїття економічної діяльності, в якій були задіяні ремісники в середні віки [131].

Подібним чином, праці таких істориків, як Броніслав Геремек, продемонстрували межі влади ремісничих гільдій і показали складність трудових відносин, які існували в міській економіці, складність, яку неможливо було звести до формальних правил. Становище маргіналів міського суспільства, наприклад, донедавна було другорядним аспектом міської історії [92]. Праця про важливу роль, що відігравали жінки у середньовічному міському господарстві, так само показала незадовільний характер історіографії, яка надто сильно покладається на формальні правила [93]. Нарешті, праці археологів сприяли поглибленню

розуміння природи виробничих процесів у Середньовіччі, хоча досі було небагато успішних спроб оцінити наслідки цих технічних процесів для суспільних відносин в міському господарстві [72].

У 1977 р. вийшла друком робота Д. С. Коулмена, присвячена розвитку промисловості Англії за правління Тюдорів і Стюартів [78]. Предметом вивчення автора є не стільки розвиток різних галузей промисловості, скільки еволюція ремісничої організації. Також у роботі розглядається створення в районах сільської Англії підприємств нового типу, головним чином, на прикладі текстильного виробництва.

Продовжувала розвиватися в ці роки й міська історія. Її метою було вивчення політичного, соціально-економічного та культурного розвитку англійського міста, розгляд його структури та становища городян. У 1976 р. було видано працю з історії англійських міст. Вона є колективною монографією відомих англійських істориків П. Кларка та П. Слека [77]. Вони розглядають проблеми історії англійського міста загалом: швидке зростання Лондона, розвиток провінційних міст, занепад і запустіння корпоративних міст, піднесення «робочих міст» — нових центрів промислового виробництва тощо.

Проте, серед істориків ремесла та міського суспільства знову спостерігається тенденція до спрощення, а то й зведення нанівець ролі ремісничих об'єднань. У відповідь на спроби реконструювати трудове життя та умови праці ремісників, деякі історики повертаються до традиційної характеристики гільдій як інституцій, що були створені та контрольовані міською владою. Саме такий підхід застосувала Хізер Свенсон у своєму дослідженні, зосередженому на ремісниках Йорку в середньовіччі [128; 129]. Ремісничі гільдії, на її думку, були лише політичним інструментом меркантильної міської влади; їхні представницькі і навіть регуляторні функції були лише порожніми риторичними жестами.

Починаючи з 90-х років XX ст., багато істориків-економістів (наприклад, С. Епштейн) звернулися до дослідження технологічного чинника в історії

розвитку суспільства та застосування технічних нововведень у промисловому виробництві [87]. На матеріалі європейської історії (зокрема й англійської) розглядається ставлення гільдійських майстрів та їхніх учнів до використання технічних нововведень. Чому, запитує автор, гільдії бойкотували впровадження досконалішого обладнання й верстатів, як це впливало на їхнє становище та матеріальний стан? Відповідь на це запитання С. Епштейн убачає в прагненні гільдій зберегти свої права на ремесло через відмову від усіляких нововведень, що поступово замінювали собою ручну працю.

Якщо ж казати про вивчення ремісничих гільдій в історіографії ХХІ ст., серед усього розмаїття робіт варто окремо виділити ґрунтовні праці Гері Ричардсона [119; 120; 121]. Він, зокрема, виділив три типи ремісничих гільдій.

У французькій історіографії середньовічних цехів наявні певні особливості. Варто почати з того, що у працях французьких дослідників другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст. значне місце посідала характеристика типів організації ремесла, що існували в Середні віки, яка є прийнятою і в сучасній науці. Дослідники вказали на необхідність узагальнюючої характеристики ремісничих корпорацій, але скоріше ставили таку проблему, аніж намагалися розв'язати її, як наприклад, Ж. Фаньєз [14]. Відповідно до методологічних настанов позитивізму, історик мав максимально слідувати джерелу, виявляючи мінімум власних здогадів, не ґрунтованих на тексті джерел. Функцію узагальнення, аналітичної характеристики при цьому найчастіше виконувала сама організація тексту — структура роботи. З урахуванням прийнятого на той час активного цитування джерел, це давало змогу читачам розвивати думки і припущення авторів, брати активну участь у створенні концепцій, сприймаючи їх при цьому не стільки як власні ідеї, а скоріше як загальноприйняті й очевидні точки зору, переконливо доведені та всебічно підтверджені.

Важливо також зазначити, що історики ХІХ – початку ХХ ст., детально аналізуючи джерела, вихваляли середньовічні ремесла, як, наприклад, це робив

П. Буассоннад [73]. Він називав золотим віком середньовіччя і одним із найкращих періодів в історії праці людей близько 250 років XII–XIV ст. Історик аргументував це спільністю людей усередині ремісничих цехів.

У науковому плані критика таких ідей і їхній (навіть частковий) перегляд значно ускладнювалися їхнім позитивним сприйняттям — зокрема, фахівцями, які багато десятиліть продовжували розвивати положення, висловлені в другій половині XIX ст.

Значною кількістю праць з історії французького ремесла представлена радянська медієвістика. Перш за все, варто згадати М. П. Граціанського та його внесок у дослідження ремісничих цехів. Наукова цінність його праці «Паризькі ремісничі цехи в XIII–XIV ст.», завдяки активному використанню джерел, все ще залишається на високому рівні [46].

Багаторічні дослідження дали змогу С. М. Стаму розробити цілісну концепцію походження і розвитку середньовічного міста. У розгорнутому вигляді вона представлена в його фундаментальній монографії із соціально-економічної історії середньовічної Тулузи XI–XIII ст. [63].

У другій половині XX ст. ремісничі організації як одна з найважливіших складових життя середньовічного суспільства не залишалися поза увагою французьких істориків. Однак масштабних праць, присвячених проблемі організації ремесла, незважаючи на накопичення величезного фактичного матеріалу, не було створено. Водночас варто говорити про низку плідних спроб узагальнення образу корпорацій, і не тільки ремісничих. Важливим досягненням французької історіографії другої половини XX століття стало прагнення вписати історію ремісничих цехів у ширші рамки історії ремесла, у чому велику роль відіграла присвячена ремеслам півдня Франції монографія А. Гурона [94].

Наступне покоління дослідників прагнуло вписати ремесло і торгівлю в цілісну картину світу, показати їхнє місце в повсякденному житті Середніх віків на противагу традиційному для попередньої історіографії виокремленню та

відокремленню цієї сфери, що призводило до вилучення низки важливих сюжетів та недооцінки пов'язаних із ними проблем. Наприклад, у 1968 р. вийшла праця «Корпорації у Франції до 1789 р.» Е. Корнера [79]. Е. Корнер пише про ремісничі корпорації як про відображення всього суспільства, в якому вони існували, проміжну ланку між сім'єю і містом. Дослідник вважає, що ремісничі цехи були близькі до тогочасних інституцій: під назвою *corps et communautés* їх часто об'єднували з університетами, капітулами, монастирями та релігійними братствами.

Зміни, що відбувалися в останній третині XX ст. в гуманітарних науках, виразилися в тому, що особливу увагу фахівці почали звертати на оцінки та критерії, істотні не стільки для сучасності, скільки для досліджуваного ними часу.

Стосовно історії середньовічного ремесла велику роль відіграла також праця Б. Шевальє, що вийшла 1982 р. і акцентувала на тому факті, що для середньовічної людини розподіл ремесел на поважні, які були об'єднані з торгівлею, та решту ремесел — «*arts d'industrie*» і «*metiers de labeur*», багаті й бідні ремесла — мало важливіше значення, порівнюючи з розподілом майстер-працівник [76].

Підводячи підсумок, варто зазначити, що останніми роками наголошується на необхідності перегляду усталених точок зору на історію ремесла загалом. При цьому на основі залучення нових джерел і використання нових підходів дослідники ставлять завдання скорегувати «історіографічні міфи» про корпорації та інші форми організації ремесла й торгівлі. Вони аналізують питання навчання й регулювання ринку праці в рамках цехів та гільдій і за їхніми межами; проблему органічності корпоративних структур; економічні й політичні інтереси ремісничих і міських, як такі, що давно видавалися розв'язаними, і такі, що ставляться вперше.

Порівняно з кінцем XIX і з першою половиною XX ст., загальна кількість праць з історії ремісничих цехів та гільдій скоротилася, як і їхня частка в історичних дослідженнях. При цьому потреба в новому й оновленому фактичному матеріалі, як і в його узагальненнях, не зникла, тож, звертаючись до цих сюжетів,

дослідники активно використовують літературу столітньої давнини. Виконані на високому для свого часу науковому рівні, ці праці незамінні як щодо фактичного матеріалу, так і щодо первинних узагальнень і підсумкових концепцій.

1.2 Аналіз джерельної бази

Джерельну базу з вивчення розвитку ремісничих цехів та гільдій варто виокремити в три основні групи: ремісничі статuti; королівські ордонанси та хартії; архівні документи окремих міст.

У дослідженні англійських ремісничих гільдій важливим підґрунтям є «Казначейські сувої» 1130 та 1180 років [13]. Щоб пояснити, наскільки це цінне джерело з історії гільдій, варто, зокрема, вказати на те, що Я. О. Левицький у своїй монографії «Міста і міське ремесло в Англії в X–XII ст.», розділ присвячений міському ремеслу повністю вибудував на матеріалах «Казначейських сувоїв» [53].

Інший тип джерел, який варто відзначити у контексті історії ремісничих гільдій — хартії. Зокрема, це хартія Генріха II, яку також можна знайти у англійських історичних документах під редакцією Д. Дугласа та Дж. Гріневея [13].

Важливу джерельну основу вивчення середньовічної Англії складають архівні документи окремих міст. У роботі були опрацьовані документи Бристоля, Кембриджа, Оксфорда та Норвіча [20; 28; 35; 36; 40]. Зокрема, приділено увагу архівним документам Оксфорда, а також спискам платників подушного податку 1380–1381 рр.

Одним з основних документів, за яким у роботі простежено формування образу ремісничих цехів у Франції, стала «Книга ремесел» Етьєна Буало (Париж, XIII ст.) — одне з найяскравіших джерел з історії середньовічного ремесла. Створена в епоху класичного феодалізму, «Книга ремесел» закономірно стала точкою відліку для дослідників. Зрозуміло, статuti, як і всяке законодавче джерело, відображають певною мірою наміри своїх творців і тому потребують корегування своїх даних для відтворення реальної картини. Історіографічна

традиція має в своєму розпорядженні, зрозуміло, характеристики ремісничих корпорацій, вироблені із залученням не тільки статутів, а й безлічі інших джерел (судових постанов, учнівських контрактів тощо). Проте саме статuti дають змогу отримати більш-менш цілісне уявлення про функціонування ремісничої організації у певний час у певному місці — тобто отримати модель організації. Якщо казати про XIII століття і найбільш ранні ремісничі статuti, то унікальність «Книги ремесел» очевидна: її матеріали варто використовувати максимально повно, і дослідники ще не раз звертатимуться до неї.

Основними пунктами оцінювання «Книги ремесел» як джерела ще за часів Г. Деппена в історіографічній традиції є визначення давнини ремісничих норм і звичаїв, а також ступеня нововведень і рівня уніфікації. У передмові до першого видання джерела Г. Деппен розглядає переважно особливості окремих ремесел, а не їхню організацію (чим відрізняється від більшості пізніших дослідників), зупиняючись і на тих ремеслах, статутів яких немає в джерелі [11]. Видавець вважає, що Етьєну Буало статuti завдячують лише формою, ясною і чіткою, майже уніфікованою. Завдяки цьому неважко відрізнити регламенти Етьєна Буало від пізніших.

Дослідники другої половини XIX – початку XX ст. (М. П. Граціанський, Е. Левассер), згодні в тому, що «Книга ремесел» зафіксувала звичаї ремесла так, як їх представили прево самі ремісники. Причому звичаї виявилися набагато старшими за саме джерело. Тут не може бути й мови про жодні нововведення, тим паче, що навіть прохання і скарги майстрів були залишені в текстах статутів без будь-яких рішень щодо них. М. П. Граціанський не звертається до оцінки «Книги ремесел» як джерела, але підкреслює виняткове за своїми масштабами дроблення виробництва між окремими цехами [45]. Існує й протилежна думка (наприклад, Е. Корнер), згідно з якою «Книга ремесел» не є ні вичерпним кодексом, ні систематичною працею [79]. Але не варто суперечити тому, що «Книга ремесел» слугувала однією з найважливіших основ створення образу середньовічної

ремісничої корпорації. І хоча Париж нерідко був зразком для них, але варто зазначити, що Париж — це ще не вся Франція.

Потрібно також відмітити збірку історичних архівних документів, яку уклав П. Роже у 1842 році [33]. Там зберігаються відомості про ремісничі цехи багатьох французьких міст. Саме це джерело допомогло уявити цілісну картину виробництва у Франції в досліджуваний період.

Для дослідження важливе значення мали французькі ордонанси, особливо ордонанс Філіпа Красивого від 7 липня 1307 року й ордонанс Іоанна Доброго 1351 року, які перш за все, дуже показові з точки зору відношення королівської влади до ремісничих цехів [27]. Деякі дослідники, наприклад, Е. Левассер, вбачали в ордонансах пряме посягання на цехову систему [110]. М. П. Граціанський взагалі зазначав, що королівські ордонанси врешті-решт знищили цехову автономію [45].

Отже, архівні документи і королівські ордонаси та хартії, казначейські сувої, ремісничі статuti, списки платників податків зберігають інформацію системного характеру, яка є репрезентативною і цілком достатньою для здійснення науково-історичного дослідження, присвяченого розвитку ремісничих цехів та гільдій. Вивчення і використання великого обсягу зазначених джерел та літератури дали можливість розкрити поставлені в дослідженні питання. Здійснення комплексного дослідження розвитку ремісничих цехів та гільдій Англії та Франції, дало змогу як виявити загальні тенденції, так і простежити їх особливості.

1.3 Методологія та методи дослідження

Теоретико-методологічну основу дослідження склали принципи історизму та багатофакторності дослідження, загальнонаукові, конкретно-історичні та міждисциплінарні методологічні підходи, що допомогли дати оцінку розвитку ремісничих цехів та гільдій Англії і Франції у XII–XV століттях.

Принцип історизму дав змогу розглянути ремісничі цехи та гільдії у часовій динаміці у контексті тих історичних змін, що відбувалися протягом досліджуваного періоду.

Принцип багатфакторності забезпечив можливість комплексного вивчення об'єктивних та суб'єктивних факторів історичного розвитку ремісничих цехів та гільдій з урахуванням загальних тенденцій та державних особливостей Англії та Франції.

Методологічні принципи були реалізовані за допомогою спеціальних історичних (синхронного, проблемно-хронологічного, порівняльно-історичного, структурно-системного), загальнонаукових (аналітичного, синтетичного, логічного) та міждисциплінарних методів дослідження (статистичних). Їх комплексне застосування сприяло впорядкуванню фактів, інтерпретації конкретно-історичного матеріалу, створенню цілісної картини розвитку ремісничих цехів та гільдій загалом у масштабах країни і на місцевому рівні.

Так, використання синхронного методу визначалося, передусім, строкатістю і складністю взаємовідносин та взаємодій, що мали місце між майстрами, підмайстрами й учнями у аналізований період, а також необхідністю розглянути особливості їх взаємин з королівською та місцевою владою.

Застосування проблемно-хронологічного методу дало змогу структурувати матеріал дослідження у хронологічній послідовності, визначаючи історичні закономірності та тенденції формування і розвитку ремісничих цехів та гільдій.

Порівняльно-історичний метод дав змогу встановити риси подібності та відмінності між розвитком ремісничих цехів Франції й гільдій ремісників в Англії за багатьма аспектами їх організації і діяльності.

Структурно-системний метод забезпечив можливість аналізу ремісничих цехів та гільдій як складової системи виробництва (з урахуванням різноманітних суспільно-політичних відносин), вмонтованої в структуру тогочасного суспільства. Перевага зазначеного методу полягає в тому, що при його

використанні стає можливим перехід від абстрактного до конкретного, що сприяє теоретичному узагальненню проблеми.

Аналітичний метод дає змогу встановити зв'язок між ремісниками та місцевою владою. Метод синтезу, навпаки, дав можливість розглянути загальні тенденції розвитку ремісничих цехів та гільдій у Середні віки.

Статистичний метод використовувався системно, що включало опрацювання інформації, її узагальнення та інтерпретацію. До особливостей статистичного аналізу відноситься також наукова обґрунтованість висновків, зроблених на підставі історичних джерел та використаної літератури.

Отже, використання сукупності загальнонаукових, конкретно-історичних, спеціально-історичних, джерелознавчих та міждисциплінарних методів наукового дослідження створило належні умови для досягнення поставленої мети.

Застосовані теоретико-методологічні принципи та використані методи дали змогу провести дослідження неупереджено, системно, комплексно, висвітлити розвиток ремісничих цехів і гільдій у взаємозв'язку з процесами й подіями, що відбувалися у Франції та Англії протягом досліджуваного періоду.

РОЗДІЛ 2. ХАРАКТЕРИСТИКА ВНУТРІШНЬОГО УКЛАДУ ЦЕХІВ

2.1 Основні особливості та соціальна організація ремісничих гільдій в Англії

Термін «гільдія», ймовірно, походить від англосаксонського кореня *geld*, що означає «платити, робити внесок». Іменникова форма *geld* означала об'єднання людей, які жертвували гроші на якусь спільну мету. Корінь також означав «жертвувати, поклонятися». Подвійне визначення, ймовірно, відображає походження гільдій як світських і релігійних організацій.

У Середньовіччі до терміну «гільдія» застосовувалося багато синонімічних назв. До них належали: асоціація, братство, коледж, компанія, конфедерація, корпорація, ремесло, товариство, а також еквіваленти цих термінів у германських, латинських, романських і скандинавських мовах (*arte*, *corporatio*, *gilda*, *corps de métier*, *zunft* та багато інших). Наприкінці XIX ст., у зв'язку з розвитком професійної історичної лексики, термін «гільдія» набув універсальності для позначення груп торговців, ремісників та інших осіб середнього класу суспільства, які не були частиною встановленої військової, релігійної чи урядової ієрархії [68].

Ремісничі гільдії в Англії були організовані за певними професіями. Члени цих гільдій, як правило, володіли і керували невеликими підприємствами або сімейними майстернями.

Ремісничі гільдії діяли в багатьох секторах економіки Англії. Гері Ричардсон виділяє три типи ремісничих гільдій [120]. Перший тип, це гільдії, які купували сільськогосподарську продукцію, переробляли її на споживчі товари і продавали готові продукти харчування. Прикладами таких гільдій були пекарі, пивовари та м'ясники. Другий тип гільдій виробляв товари тривалого користування і, коли це було вигідно, експортував їх зі своїх міст до споживачів на віддалених ринках. Прикладами є виробники текстилю, військового спорядження та металевих

виробів. Гільдії третього типу продавали навички та послуги. Прикладами можуть слугувати клерки, візники та артисти.

У середньовічних містах діяли також непрофесійні гільдії. Ці організації мали як світські, так і релігійні функції. Історики називають ці організації соціальними, релігійними або парафіяльними гільдіями, а також братствами і конфедераціями. Світська діяльність цих організацій включала в себе забезпечення страхування членів, надання кредитів членам у скрутні часи, допомога членам у судах, а також допомога дітям членів в оплаті учнівства.

Гільдії також діяли в селах і сільській місцевості. Сільські гільдії виконували ті самі завдання, що й соціальні та релігійні гільдії в містах. Нещодавні дослідження середньовічної Англії вказують на те, що гільдії діяли в більшості, якщо не в усіх селах. У селах часто існувало кілька гільдій. Більшість сільських жителів належали до однієї гільдії. Дехто міг приєднатися до більш ніж однієї організації [122].

В англійському місті ремісничі гільдії з'явилися наприкінці XI — на початку XII ст., але казначейські сувої, списки платників подушного податку та королівські хартії почали вказувати про них лише з першої третини XII ст. Про те, що в Англії існують ремісничі гільдії, йдеться у «Казначейських сувоях» 1130 р., які повідомляють про платежі цих гільдій щороку до казначейства [13]. Важливо зазначити, що ці «Казначейські сувої» є найбільш ранніми, збереженими до нашого часу. Тобто, ремісничі гільдії, могли з'явитися набагато раніше, ніж зазначено у цьому документі.

Всього у «Казначейських сувоях» 1130 р. зазначено 7 англійських ремісничих гільдій, що знаходилися у різних містах. На наш погляд, абсолютно неймовірним виглядає припущення, що всі 7 гільдій, які виникли до того ж у різних містах Англії, з'явилися на світ одночасно, і саме того року, від якого дійшли до нас перші «Казначейські сувої» (точніше, найбільш ранні з «Казначейських сувоїв», що збереглися до наших днів). Логічніше припустити

іншу версію: що ці ремісничі гільдії, або принаймні частина з них, виникли раніше за 1130 р. та існували до того, як платежі їхні були фіксовані в збережених до нас документах казначейства. До того ж, сам характер записів грошових платежів ремісничих гільдій у «Казначейських сувоях» за 1130 р. не справляє враження перших записів такого роду. Навпаки, вони виглядають як записи звичайних щорічних внесків.

У «Казначейських сувоях» за 1130 р. згадано платежі 5 гільдій ткачів у кількох великих містах Англії: у Лондоні, Вінчестері, Лінкольні, Гантінгдоні та Оксфорді. У них згадані також ще 2 ремісничі гільдії: гільдія сукновалів у Вінчестері та гільдія шкіряників в Оксфорді [13].

З усіх 7 ремісничих гільдій, що згадуються у «Казначейських сувоях» за 1130 р., 6 гільдій, тобто переважна більшість, об'єднували ремісників, зайнятих у текстильній справі, — ткачів і сукновалів. У цій галузі ремесла, що займалася переробкою льону і вовни, виготовленням різних тканин і сукна, раніше за все, очевидно, і виникли гільдії.

Чималу роль у виникненні гільдій відігравала конкуренція сільських ткачів і сукновалів, які стікалися в міста [122]. До цього часу ткацький промисел в англійському селі, що набув значного поширення вже в попередні століття, досяг такого рівня розвитку, за якого процес відокремлення ремесла від сільського господарства мав протікати інтенсивніше, ніж раніше. Наслідком цього міг бути більший приплив сільських ремісників — ткачів і сукновалів — до зростаючих міст Англії, насамперед, до найбільших — до Лондона, Вінчестера, Лінкольна тощо.

Лондонська гільдія ткачів, за даними «Казначейських сувої» за 1130 р., платила до казначейства 16 фунтів на рік. Це була велика сума, значно більша, ніж суми, сплачувані тоді в казначейство іншими ремісничими гільдіями. На чолі лондонської гільдії ткачів стояв олдермен або інша посадова особа цієї гільдії, яку, можливо, і не називали олдерменом, що представляла гільдію перед владою —

шерифом і казначейством. «Казначейські сувої» за 1130 р. зберегли його ім'я. «Роберт син Льюстана, платить за рахунком 16 фунтів від гільдії ткачів Лондона» [13].

Подальші свідчення про згадану ремісничу гільдію належать уже до другої половини XII ст. Особливий інтерес представляє хартія, дана Генріхом II гільдії ткачів у Лондоні, датована початковими роками його правління, — це найбільш рання з відомих нам хартій, що описують права і привілеї ремісничих гільдій в Англії [13]. Але, судячи з наявних у хартії неодноразових посилань на час Генріха I, посилань, яким немає підстав не довіряти, хартія Генріха II відображає порядки, що існували значно раніше за той час, до якого належить дарування цієї хартії.

Перша показова деталь, на яку варто звернути увагу в хартії Генріха II, пов'язана з підтвердженням права лондонських ткачів мати свою гільдію з усіма тими ж вільностями і звичаями, які вони мали за часів Генріха I. Таким чином, хартія Генріха II прямо посилається на вольності та звичаї, якими користувалися лондонські ткачі, об'єднані в гільдію, принаймні, ще в першій третині XII ст.

Якими ж були ті вольності та звичаї, на які посилається хартія? Найбільш важливий, основний привілей сформульовано в хартії так: «І нехай ніхто, якщо тільки він не отримав їхнього (тобто ткачів) дозволу і не є членом їхньої гільдії, не займається їхнім ремеслом ані всередині міста, ані в Саутварку, ані в будь-яких інших місцях, що належать до Лондона». Це положення хартії супроводжується спеціальним застереженням, що все повинно бути так, як це зазвичай робилося за часів Генріха I [13].

У наведеному положенні хартії абсолютно чітко виражений основний принцип всієї системи цехової організації Англії — монополія цеху на зайняття даним видом ремісничої діяльності. Ткацька справа в Лондоні була монополією ремісників, які об'єдналися в гільдію ткачів. Займатися ткацтвом у Лондоні могли тільки члени цієї гільдії. І ніхто не міг бути допущений до занять цією справою

крім гільдії, без її відома і дозволу. Ця цехова монополія не тільки санкціонувалася, а й узаконювалася і підтримувалася королівською владою.

Видача гільдії ткачів хартії та підтвердження її привілеїв, проголошення суворих заходів проти порушників цих привілеїв аж ніяк не було безкорисливим актом з боку королівської влади. Хартія досить добре забезпечувала інтереси корони. За всі свої привілеї гільдія мала сплачувати до королівського казначейства щорічний внесок: «За це вони платитимуть мені щороку дві марки золотом у свято св. Михаїла» [13]. Це єдиний пункт хартії, в якому немає посилення на час Генріха I. Відсутність такого посилення пояснюється зміною суми, що сплачувалася ткачами. Замість 16 фунтів, як було за часів Генріха I, вони тепер мали платити 2 марки золотом, що становило 12 фунтів.

Але ця сума теж була досить значною і була важким тягарем для ткачів. Не завжди вони були в змозі сплатити таку велику суму в казначейство. На 5-му році правління Генріха II (1159 р.) гільдія лондонських ткачів мала сплатити вже не 2, а 4 марки золотом. Очевидно, гільдія їх не сплатила або сплатила лише частину необхідної суми, тому що в 1160 р. (6-й рік правління Генріха II) за ними вже значився борг за три роки в сумі 5 марок золотом, тобто в 33 фунти. У «Казначейських сувоях» за наступні три роки відомостей про гільдію лондонських ткачів немає [13]. У 1164 р. (10-й рік правління Генріха II) ткачі сплатили казначейству за свою гільдію 9 фунтів, що становило лише 3/4 їхнього звичайного річного внеску. Причому, в казначействі не значилося за ними боргу. У наступні роки вони платили звичайний свій внесок — 12 фунтів (2 марки золотом). Але вже в 14-му році правління Генріха II (1168 р.) ткачі, сплативши до скарбниці лише 8 фунтів, залишилися винні 4 фунти. Вони сплатили цей борг тільки наступного року, разом із звичайним внеском в 12 фунтів. Таким чином, податковий прес королівського казначейства продовжував з попередньою силою тиснути на лондонську гільдію ткачів. Проте гільдія, очевидно, була настільки міцною та

життєздатною організацією ремісників, що встояла, і, незважаючи на всі труднощі, зрештою розрахувалася з боргами.

У наступні роки, протягом усього правління Генріха II, Річарда I і до самого початку XIII ст. (до 4-го року правління Іоанна, тобто до 1202 р.), лондонська гільдія ткачів платила свої 12 фунтів на рік без заборгованості. Збільшилася ця сума лондонських ткачів тільки з 1202 р. (4-й рік правління Іоанна) [13]. Це було пов'язано з боротьбою, яку вели заможні лондонські мешканці і лондонський муніципалітет, проти гільдії ткачів за часів Іоанна, на початку XIII ст.

Імовірно, лондонська гільдія ткачів була найбільшою і найзначнішою з усіх ремісничих гільдій в Англії XII ст. Її платежі в казначейство значно перевищували платежі будь-якої іншої гільдії ткачів, відомої нам за «Казначейськими сувоями», за винятком лише гільдії ткачів у Вінчестері, але і вінчестерська гільдія спочатку була оподаткована значно менше за лондонську. Але цехова монополія у XII ст. надавалася не тільки лондонській гільдії ткачів, але й усім іншим ремісничим гільдіям, які були вказані у «Казначейських сувоях» за 1130 р. як такі, що сплачували внески.

Таким чином, найважливіший цеховий привілей — монополія на заняття в місті певним ремеслом, чого не завжди могли домогтися цехи в країнах континентальної Європи навіть у пізніші часи, — в Англії вже в XII ст. мав відносно чимале поширення. У XIII ст. ткачам Йорка з посиланням на хартію Генріха II було надано винятковий привілей на виробництво сукна в межах усього графства Йоркшир.

Для будь-якої ремісничої гільдії, що була об'єднанням, корпорацією ремісників, дрібних самостійних товаровиробників, які виготовляють і збувають свої вироби в умовах вкрай вузького тогочасного ринку і незначного попиту, найважливіший привілей мав полягати, насамперед, у встановленні такого порядку, коли право займатися відповідним ремеслом у місті належало б тільки цьому цеху або гільдії. Домагатися такого привілею змушувала ремісників сувора

життєва необхідність забезпечити собі захист від конкуренції втікачів-кріпаків, які стікалися до міста, від частини сільських ремісників, які прагнули до міста [53].

Монополія ремісничих гільдій на заняття в місті певним ремеслом не встановлювалася сама собою. За неї, як і за інші привілеї, потрібно було вести боротьбу, її потрібно було домагатися. Одним із найсильніших засобів досягнення цілі у такій боротьбі були гроші. Сплатою спеціальних (екстраординарних) і постійних грошових внесків у казначейство ремісничі гільдії отримували підтвердження своїх звичаїв і привілеїв.

Зазначені внески сплачувалися за посередництвом шерифів. Які були при цьому взаємовідносини ремісничих гільдій з міською громадою та її органами — це складне питання, яке заслуговує додаткового аналізу. Надалі буде розглянуто, що в ряді випадків за несплату в казначейство ремісничими гільдіями їхніх штрафів, накладених шерифами, відповідальність несли міські громади, містяни в цілому.

Цінні відомості про ремісничі гільдії можна дізнатися з «Казначейських сувоїв» за 26-й рік правління Генріха II (1180 р.). Наприклад, там міститься інформація про штрафи, накладені на незаконні гільдії в Лондоні. На жаль, не всі гільдії, перераховані в списку, позначені так, щоб можна було цілком точно судити про їхній характер. Дві гільдії з числа тих, що потрапили до списку «незаконних» гільдій у Лондоні, хоча і не позначені прямо як гільдії ремісників і взагалі ніяк не названі, а відзначені лише іменами своїх олдерменів і сумами штрафів (як, зрештою, більша частина гільдій у цьому списку), могли бути теж ремісничими гільдіями. Це гільдія (де олдерменом був Річард Теодор Feltrarius), оштрафована на 2 марки, і гільдія (де олдерменом був Волтер Cowper), оштрафована на 1 марку [13].

Варто зазначити, що слово *feltrarius* означає «валяльник вовни»: так зазвичай називалися ремісники, які виробляли з вовни капелюхи або тепле взуття. Cowper — бочар. Можливо, що ці найменування олдерменів двох гільдій були

дійсно пов'язані з їхніми професіями. Це дуже ймовірно для XII ст., набагато більшою мірою, ніж для пізнішого часу. У ранній період історії ремесла, як сільського, так і міського, збіги прізвищ людей із їх заняттями, з професією могли бути певною мірою навіть правилом. У всякому разі, вони були набагато частішими, ніж пізніше, коли деякі прізвиська могли вже набутися характеру фамільних імен, відірватися, так би мовити, від своєї першооснови і стати прізвищами [68]. При цьому необхідно враховувати ще й звичайний для середніх віків спадковий характер ремісничих занять.

Велику суму штрафу — 16 марок, набагато більшу, ніж штрафи ремісничих гільдій, повинна була внести до казначейства в 1180 р. гільдія «перечників», тобто гільдія торговців перцем, а можливо, й іншими східними товарами, яка опинилася в числі гільдій, що існували без належного дозволу. Важко що-небудь сказати про характер гільдії св. Лазаря, оштрафованої на значну суму — 25 марок, про характер гільдії «пілігримів», або «чужоземців», оштрафованої на 2 фунти [13]. Чи були ці гільдії ремісничими, чи гільдіями купців, чи мали вони взагалі якесь відношення до ремесла і торгівлі, точно невідомо. Той факт, що деякі з цих гільдій називалися іменами святих або відображали у своїй назві будь-які релігійні мотиви, ще нічого не доводить, бо добре відомо, що середньовічні ремісничі та купецькі гільдії дуже часто називалися іменами святих. Щодо гільдії «пілігримів», можливо, що вони були іноземними купцями, які влаштувалися в Лондоні й утворили тут свою гільдію.

«Незаконні» гільдії були виявлені в 1180 р. не тільки в Лондоні, де їх виявилось особливо багато. «Казначейські сувої» 26-го року правління Генріха II містять дані про штрафи, накладені на гільдії, що існували без законного дозволу влади, а отже, без сплати грошових внесків, і в низці інших міст Англії. Причому тут штрафи накладали не безпосередньо на гільдії, як у Лондоні, а на містян або на міста і лише в деяких випадках на окремих осіб, які очолювали, мабуть, засновані без дозволу гільдії. Так, мешканці міста Тотнеса, у графстві Девоншир були

оштрафовані на 5 марок за гільдію, засновану без дозволу. Тотнес — не королівське місто, воно належало абатству, і, тим не менш, мешканці Тотнеса відповідали за свою гільдію перед королівським шерифом.

У тому ж графстві Девоншир за те ж саме було оштрафовано місто Барнстепл на 1 марку, а в сусідньому графстві Дорсетшир три міста: Верем, Дорчестер, Брідпорт — відповідно на 5, 3 та 2 марки кожне. У графстві Сомерсетшир за засновані без дозволу гільдії були оштрафовані на різні суми міста: Аксбрідж (на 2 шилінга) і Лангпорт (на половину марки) і мешканці Ілчестера на 20 шилінгів. У графстві Корнуолл на значно більшу суму — 5 фунтів — були оштрафовані мешканці Бодміна «за їхню неправдиву заяву і за їхню гільдію, засновану без дозволу». У тому ж графстві Корнуолл шериф оштрафував мешканців Лонстона на 3 марки «за їхню гільдію, засновану без дозволу» [39].

Кілька гільдій зазначено згаданими «Казначейськими сувоями» (1180 р.) у головному місті графства Девоншир — Ексетері. Тут містяни повинні були сплатити 40 шилінгів «за тяжбу, що стосується гільдії» [13].

Також важливо відмітити, що за Генріха I в Англії вже досить широко поширився звичай, внаслідок якого людина, яка прожила в місті один рік і один день, вважалася вільною і могла, беручи участь у платежах міста і виконуючи інші міські повинності, стати містянином. Лінкольн уже за Генріха I перебував серед найбільш привілейованих міст Англії. Хартія Генріха II, дана Лінкольну близько 1157 р., посилається неодноразово на звичаї, що існували за Генріха I, і в низці пунктів прямо підтверджує ці звичаї. У хартії наявний і такий пункт: «Підтверджую також, що якщо хто-небудь прожив у місті Лінкольн один рік і один день, без того, щоб якийсь позивач висунув йому позов, і він сплачував міські платежі, то нехай надалі, як і колись, мирно перебуває в місті моєму Лінкольні як мій містянин» [13]. Тобто, ткачі Лінкольна, отримавши свої звичаї та беручи участь у виконанні певних повинностей у місті, могли як повноправні

мешканці користуватися тими привілеями, що їх мало вже місто Лінкольн у цей час.

Потрібно зазначити, що хартії ремісничим гільдіям міг надавати не тільки король. Так, про існування гільдії булочників у місті Бері-Сент-Едмундс і про привілеї членів цієї гільдії на монопольне заняття своїм ремеслом нам відомо з хартії абата монастиря св. Едмунда Г'ю I (1156-1180). Місто Бері-Сент-Едмундс належало цьому монастирю, і міські ремісники, як і все населення міста, перебували під юрисдикцією абата монастиря. Хартія датується 1166–1180 рр., тобто другою половиною XII ст. [13]. Як і цитована вище хартія Генріха II, дана гільдії лондонських ткачів, ця хартія є однією з найбільш ранніх англійських хартії, що надають права і привілеї ремісничим гільдіям. Ба більше, у цій хартії права і привілеї ремісничої гільдії виступають особливо чітко, як права і привілеї, характерні для середньовічного ремісничого цеху. Текст цієї хартії заслуговує докладного розгляду.

Після звичайної для всіх подібних хартії преамбули, у якій абат Г'ю звертається до всіх людей Бері-Сент-Едмундса, зазначається перше найважливіше положення: «Знайте, що я подарував булочникам міста св. Едмунда їхню гільдію, щоб вони тримали її добре й у мирі та щоб ніхто, якщо він не є членом цієї гільдії, не виготовляв надалі хліба на продаж інакше, як за згодою членів цієї гільдії». Далі у хартії вказується, що в разі порушення цієї монополії членів гільдії булочників на випікання та продаж хліба в місті Бері-Сент-Едмундс, винний зазнає штрафу в сумі 20 шилінгів, половина якого піде монастирю, а інша половина членам цієї гільдії [13].

Хартія передбачала санкції і проти самих членів гільдії, у разі випікання хліба поганої якості: «І якщо будь-хто з членів вищевказаної гільдії буде викритий у поганому виготовленні хліба, він повинен через загальну постанову членів цієї гільдії сплатити штраф у сумі 20 шилінгів, половина якого йде монастирю, а половина членам цієї гільдії» [13].

Хартія надавала гільдії право мати свого олдермена, кандидатуру якого, судячи з тексту грамоти, висувала сама гільдія, а абат її затверджував: «Крім того, за їхнім спільним проханням, — говорилося в тексті хартії, — жалую Вільгельму, синові Інгерда, і його спадкоємцям право бути олдерменами цієї гільдії». Таким чином, гільдію очолював олдермен зі спадковою владою в гільдії, висунутий самою гільдією, але такий, що отримував затвердження від абата.

Гільдія мала свій власний суд, мала судові функції. Так, у разі незгоди члена гільдії сплатити штраф за випікання недоброякісного хліба, він міг звернутися до суду тих самих булочників: «І якщо цього (тобто сплати штрафу) він не захоче, нехай має суд, який мали булочники за часів короля Генріха» [13]. Згадуваний тут час короля Генріха — це, безсумнівно, час Генріха I, бо хартію було дано за Генріха II. Посилання хартії на суд, який мали булочники ще за часів Генріха I, свідчить про те, що гільдія булочників у Бері-Сент-Едмундсі існувала і до отримання нею хартії від абата Г'ю, тобто принаймні ще в першій третині XII ст., за Генріха I.

Як бачимо з розглянутих положень хартії, гільдія булочників у Бері-Сент-Едмундсі мала вже в XII ст. цілу низку рис, характерних для більш пізніх англійських ремісничих гільдій: монополію на певний вид ремісничої діяльності та монополію на право збуту своєї продукції, регламентацію і нагляд за якістю виготовлених ремісничих виробів, право мати своїх посадових осіб (олдермен) і свій власний цеховий суд. Оскільки Бері-Сент-Едмундс було не королівським містом, а належало монастирю, і в ньому не було незалежного від сеньйора міського самоврядування, реміснича гільдія підпорядковувалася тут юрисдикції абата, і вся конституція гільдії, усі її статутні положення повинні були отримувати його санкцію.

Потрібно вказати, що положення про штраф у випадку виготовлення виробу неналежної якості, є дуже характерним. У ремісничих статутах часто на перше місце висувалося питання про престиж професії та славу міста. Наприклад, ткачі

Брістоля в 60-ті рр. XIV ст. наголошували на необхідності вжиття суворих заходів для того, «щоб у місті вироблялося гарне й за правилами виготовлене сукно, як для збереження доброї слави міста, так і для вигоди, яку вони можуть одержати від продажу їхнього сукна», тоді як продаж неякісного сукна призводить «до великого безчестя й ганьби цього поважного міста» [35]. Звісно, варто зважати на те, що мешканці середньовічних міст завжди прагнули зберігати й примножувати славу рідного міста, але питання вигоди відігравало не менш важливу роль. Тих же ткачів дуже турбувало, що недобросовісні працівники «зганьбили назване виробництво шахрайськими сукнами», бо це могло підірвати довіру покупців. Фарбувальники, не посилаючись на престиж міста, прямо вказували, що неякісне забарвлення сукна і вовни веде «до великого збитку власників і безчестя вищеназваної гільдії і тканин цього міста» [35].

Варто зазначити, що велика кількість відомостей про обмани та порушення, які дійшли до нас, дає уявлення про рівень моральності в ділових відносинах у середні віки. Безумовно, ремісники намагалися зберегти високий авторитет своєї професії, і вони зовсім не лицемірили, коли писали про «добру славу» міста і своєї гільдії або про ганьбу, яку накликають на них недобросовісні люди. Але наведені постанови про порушення існували тому, що існувало і прагнення дурити й шахраювати: обмірювати, підсовувати недоброякісні вироби. Тож навряд чи варто ідеалізувати професійну чесність середньовічних ремісників, хоча кілька століть суворого контролю зробили свою справу: професійний рівень ремесла був дуже високий.

Для досягнення колективних цілей члени гільдії повинні були співпрацювати. Якщо хтось із членів не виконував своїх обов'язків, страждали всі. Гільдії, які хотіли знизити витрати на робочу силу праці, повинні були змусити всіх майстрів зменшити заробітну плату. Гільдії, які хотіли підвищити ціни на продукцію, повинні були змусити всіх членів обмежити виробництво. Гільдії, які хотіли здобути поважну репутацію, повинні були змусити всіх членів продавати

кращі товари. Члени гільдії брали участь у релігійних службах, відвідували похорони та молилися за душі братів і сестер.

Щоб переконати усіх членів гільдії співпрацювати і просувати спільні інтереси, гільдії формували стабільні, самодостатні об'єднання, які могли приймати і реалізувати колективні рішення. Члени гільдії зустрічалися щонайменше раз на рік (а в більшості випадків частіше), щоб обрати посадових осіб, провести аудит рахунків, прийняти нових членів, обговорити політику та внесення поправок до статуту. Такі посадові особи, як олдермени, стюарди, декани та писарі, керували повсякденними справами гільдії. Старійшини керували діяльністю гільдії та наглядали за посадовцями нижчого рангу. Стюарди зберігали кошти гільдії, а їхні рахунки періодично перевірялися. Декани скликали членів гільдії на збори, бенкети і похорони, а також у багатьох випадках стежили за поведінкою членів гільдії. Клерки вели записи. Рішення зазвичай приймалися більшістю голосів серед майстрів [120].

Названі посадовці адміністрували мережу угод між членами гільдії. Деталі цих угод дуже різнилися від гільдії до гільдії, але питання, які вирішувалися, загалом були схожими в усіх випадках. Члени гільдії погоджувалися надавати певні ресурси та/або здійснювати певні дії, які сприяли професійній та духовній діяльності гільдії. Посадові особи гільдії контролювали внески членів. Наприклад, у ремісничих гільдіях працювали так звані «шукачі», які ретельно перевіряли товари членів гільдії, щоб переконатися, що вони відповідають стандартам гільдії, а також інспектували крамниці та будинки членів гільдії, шукаючи докази спроб обійти правила.

Члени гільдії, які не виконували своїх зобов'язань, стикалися з різними видами покарань. Покарання варіювалися залежно від проступку, гільдії, часу та простору, але існувала певна закономірність. Порушників, які вперше порушили правила, карали м'яко, можливо, публічний осуд та сплата невеликих грошових штрафів, а рецидивістів карали суворіше. Останньою загрозою було вигнання.

Гільдії не могли зробити нічого суворішого, тому що закони захищали людей і власність від свавільних експропріацій і фізичного насильства. Правова система ставила права індивідів вище за інтереси організацій. Гільдії були добровільними об'єднаннями. Члени гільдії, яким загрожувало суворе покарання, могли вийти з неї і піти геть. Найбільше, що могла отримати гільдія це вартість членства. Численні свідчення вказують на те, що гільдії забезпечували виконання угод саме таким чином.

Звісно, існували й інші варіанти. Гільдії могли карати незговірливих членів, вдаючись до дій з ширшими наслідками. Члени виробничої гільдії, які спіймали одного зі своїх членів на продажі неякісного товару під добрим ім'ям гільдії, могли покарати порушника шляхом колективного зниження якості своєї продукції на тривалий період. Це зменшило б прибутки порушника, хоча й ціною зменшення доходів усіх інших членів гільдії. У ширшому розумінні, шахраїв могли покарати будь-якою дією, яка зменшувала середній дохід усіх членів гільдії або збільшувала їхні страждання, які очікували усіх членів гільдії в Чистилищі [121]. Теоретично, наведені погрози могли переконати навіть найбільш непокірних членів могли б переконати зробити внесок у спільне благо. Але немає доказів того, що ремісничі гільдії коли-небудь діяли в такий спосіб. Жоден із сотень збережених цехових статутів не містить подібних погроз.

У наявних документах гільдій не йдеться про покарання невинних разом із винними. Імовірно, що гільдії уникали нерозбірливої помсти з кількох причин. По-перше, контроль за поведінкою членів був дорогим і недосконалим. Деякі члени цеху намагалися шахраювати, незважаючи на загрозу покарання. По-друге, витрати на реалізацію загрози вигнання були б нижчими, ніж витрати на виконання загрози, яка знижує середній дохід. Таким чином, виключення членів, спійманих на порушенні правил, було ефективним методом забезпечення дотримання правил.

Крім контролю за виробництвом і збутом, у цеховій організації були й інші функції. Дуже важливою причиною для об'єднання була необхідність надавати в разі потреби допомогу один одному. Але саме цей бік діяльності гільдій найменше відображено в ордонансах. Можливо, це пояснювалося тим, що міську владу названа проблема мало турбувала, тому в офіційних документах питання про необхідність надавати допомогу нужденним членам гільдії не порушувалося. Тим цікавішим є запис від 1395 р., що стосується гільдії Брістольських цирульників: частину грошей, зароблених у певні дні (шість неділь восени та найближчу неділю перед Різдом), наказували роздати «серед нужденних і бідних майстрів вищевказаної гільдії, що будуть у той час» [35].

Ще один соціальний обов'язок покладался на професійні об'єднання: організація святкових ходів і вистав. Не слід думати, що це не було особливо важливим. У середні віки видовища і процесії вважалися справою релігійною, яку громадська думка вимагала підтримувати і виконувати. Найбагатші та найвпливовіші цехи мали організовувати постановку однієї з картин у серії театралізованих вистав під час свята Тіла Христового, і там, де виставу не ставили, влаштовувати урочисті процесії. Усе це вимагало значних витрат, а отже, внесків з боку членів гільдії. Тому стає зрозумілою вимога заборонити займатися ремеслом тим, хто не брав участі в загальних витратах. Ткачі Брістоля в ордонансі 1419 р. записали, що майстри й підмайстри обов'язково повинні йти у святкових процесіях під загрозою штрафу в 4 пенси на користь Громади міста та гільдії. У 1490 р. штраф за відмову від участі в процесії піднявся до 12 пенсів. Крім цього, зазначалося, що всі майстри і підмайстри «повинні бути учасниками у всякого роду витратах, які можуть бути у майбутньому на лампи і смолоскипи на виставах на свята Тіла Христового, Різдва Св. Іоанна Хрестителя, апостолів Петра і Павла або на будь-які інші справи, приписані наглядачами цієї гільдії» [35].

У великих гільдіях існувала певна ієрархія. Повноправними членами були майстри, які зазвичай володіли власними майстернями, торговими точками або

торговими суднами. Майстри наймали на роботу підмайстрів — робітників, які працювали за короткостроковими контрактами або поденно (звідси термін «підмайстер», від французького слова «поденник» — «день»).

До початку XIV ст. в англійському ремеслі складається інститут учнівства. Термін учнівства був різним, зазвичай він тривав від п'яти до дев'яти років. Наприклад, у документах Кембриджу вказується, що «ніхто не міг займатися в місті ремеслом або ручною працею, якщо він не прослужив сім років в якості учня» [36].

У більшості ордонансів XIV–XV ст. передбачається заміна учнівства посвідченням високої кваліфікації підмайстра. Дуже цікаве застереження міститься в постанові дубильників Брістолю, виданій після 1415 р: «якщо яка-небудь людина, яка не була учнем гільдії дубильників, займається своїм ремеслом, у якому вона пройшла учнівство, і водночас займається ремеслом дубильника, зважаючи на те, як це допускається угодою, то вона не повинна сплачувати якийсь збір на користь гільдії дубильників, а [лише] гільдії, у якій її навчили, але хазяїн працівника в гільдії дубильників нехай заплатить усі її вищеназвані мита і збори» [35].

Наведений запис, на нашу думку, підтверджує існування в дубильників інституту учнівства, але водночас показує, що без нього цілком обходилися. Заміна учнівства перевіркою професійного рівня підмайстра свідчить про виникнення певної верстви людей, приречених усе життя працювати за наймом. У жодній із постанов не сказано, що перевірка «знань і вмінь» проводиться для отримання звання майстра, вона просто давала право займатися тим чи іншим ремеслом. Коротше кажучи, заздалегідь допускався той факт, що певна кількість ремісників ніколи не стане майстрами. Адже для цього підмайстрам зазвичай потрібно було накопичити достатньо грошей, щоб відкрити майстерню або, якщо пощастить, отримати майстерню через шлюб чи спадщину.

Також цікавим відкриттям став той факт, що в Оксфорді університет мав безпосередній вплив на ремісничі гільдії. Ремісники деяких гільдій мали сплачувати вступні внески або штрафи до університету, наприклад шкіряники і кухарі [28]. А в 1455 р. гільдія пекарів, яка не мала власної печатки, попросила прикріпити університетську печатку від їхнього імені до угоди, укладеної з Оснейським абатством про використання млинів. З кінця XV ст. робітники отримували дозвіл на випікання і допуск до гільдії перед канцлером або комісаром університету. Також, відомо що в 1502 р. університетський інтендант відкрито втручався в цехові справи ткачів, які перебували в певному безладі, а в 1514 р. був укладений договір між гільдією та університетом, який регулював вступні внески і підтверджував монополію гільдії. Крім того, університет міг судитися з гільдіями за права ремісників. Наприклад, у 1321 році, коли університет поскаржився, що високі вступні внески не допускають у гільдію багатьох ремісників і підвищують ціни, король наказав гільдії безплатно приймати всіх, хто на той час бажав вступити.

Англійські ремісничі гільдії мали свої звичаї і вольності, з якими повинні були рахуватися і міста, і королівська влада. Деякі найзначніші ремісничі гільдії отримували королівські хартії, що підтверджували і узаконювали їхні звичаї та привілеї. Чимале число ремісничих гільдій в Англії користувалося таким важливим привілеєм, як виключне право на заняття певним ремеслом у своєму місті і навіть у межах досить широкої округи, що примикала до міста.

Звичайно, привілеї, вільні звичаї і вольності ремісничих гільдій в Англії досягалися не відразу. Вони вимагали від ремісників, як уже йшлося, наполегливої і тривалої боротьби з феодалами (хоча ця боротьба далеко не завжди протікала у формі відкритих виступів) і матеріальних витрат.

Для більшості англійських міст феодальним сеньйором був король. Королівська влада, що виражала і представляла інтереси класу феодалів, прагнула використовувати міста для свого посилення, для зміцнення підвалин феодального

суспільства в Англії. Це зумовлювало відповідну форму феодальної експлуатації містян. Основною формою експлуатації містян королівською владою були фіскальні заходи короля. Відповідно до цього, кожен привілей, який отримували ремісники, слугував для королівської влади приводом і подальшим джерелом для збільшення своїх доходів.

Підтверджуючи право ремісничих гільдій на існування, підтверджуючи їхні звичаї, даруючи ремісникам ті чи інші важливі для них привілеї, королівська влада отримувала і безпосередні вигоди — у вигляді одноразових і постійних грошових надходжень до скарбниці, і вигоди від подальшого розвитку ремісничої промисловості в країні та пов'язаного з цим розширення торгівлі (збільшення мита, що справляється з торгівлі, і т.п.). В Англії, де більшість міст були королівськими, ця обставина, поряд, звісно, з іншими більш важливими умовами, мала чимале значення для посилення королівської влади, для розвитку англійської феодальної держави на шляху до централізації.

Інший аспект, ще більш важливий, полягав у тому, що ремісничі гільдії були необхідною формою організації ремесла в середньовічному місті, і їхній розвиток зумовлювався насамперед розвитком і зростанням самого ремісничого виробництва, розвитком і зростанням продуктивних сил у країні загалом. Але на зміну їм прийшли кооперації та мануфактури. Перед майстернею ремісника вони мали перевагу у тому, що з'єднання великої кількості працівників в одному місці у багато разів збільшувало продуктивність праці.

Зокрема, про існування простої кооперації в Брістолі можна говорити вже стосовно першої половини XIV століття. У 1339 р. великому підприємцю Томасу Бланкету довелося захищатися від нападок членів гільдії ткачів, коли він організував великомасштабне на ті часи виробництво сукна, зосередивши у своїх руках кілька майстерень, у яких розмістив верстати і для роботи на них наймав ткачів. Король направив меру Брістоля указ, у якому заборонялося утискати Томаса Бланкета та інших підприємливих мешканців, оштрафованих міською

владою на велику суму за порушення цехових обмежень. З цього указу зрозуміло, що Бланкет був не єдиним брістольцем, який поставив виробництво сукна на нову основу. У другій половині XV ст. відомості про існування простої кооперації в сукноробстві міста зустрічаються постійно. У 1461 р. ткачі скаржаться, що «різні люди гільдії ткачів... постачають сировину, залучають до роботи і наймають їхніх дружин, доньок і дівчат, декого, щоб ткати на їхніх власних верстатах» [35]. Підприємцям було вигідно наймати жінок, оскільки їхня праця цінувалася дешевше. У 1346 р. плату жінці-ткачу було встановлено в 1 пенс, тоді як чоловік отримував за роботу 4-6 пенсів на день. Той факт, що члени сімей самостійних майстрів змушені найматися на роботу, свідчить про неблагополучне становище рядових членів гільдії.

Є підстави казати про те, що в англійському місті Пізнього Середньовіччя зароджується ще одна нова форма організації виробництва — мануфактура. Щоправда, прямих даних про це в джерелах немає, бо підприємці на перших порах намагалися не афішувати розширення виробництва. Однак неодноразові згадки про використання ними некваліфікованих працівників дають змогу припустити наявність поділу праці, що є неможливим у рамках кооперації. Не виключено, що кілька майстерень, якими володів Томас Бланкет, являли собою мануфактуру, а не кооперацію, оскільки між цими кількома майстернями легко було розподілити окремі операції з виробництва сукна. У 1462 р. ткачі просили Міську раду заборонити підприємцям наймати людей для того, «щоб займатися ремеслом названої гільдії ткачів або якимось іншим, що відноситься і належить до цієї справи». Таким чином, деякі люди наймали працівників не тільки для того, щоб ткати, а й виконувати інші операції в процесі виготовлення сукна. У 1490 р. ткачі скаржилися, що «різні люди неправильних нахилів оселилися в названому місті і тут займаються виготовленням сукна, маючи мало або зовсім не маючи досвіду в цьому занятті; вони зазвичай отримують вовну чи вовняну пряжу крадькома від ткачів та інших виготовлювачів сукна вказаного міста» [35].

Хотілося б звернути увагу на те, що не тільки ткачі роздають сировину, а й «інші виробники сукна» втручаються у сферу діяльності гільдії. Найімовірніше, йдеться про сукновалів або фарбувальників. Отже, ці підприємці зосереджували у своїх руках кілька операцій.

Цехові постанови прагнули не допустити появи нових форм організації ремесла. Боротьба зі спробами розширити виробництво, із системою роздачі сировини знайшла відображення в різних статутах. Звісно, ордонанси не могли зупинити змін у ремеслі, але не варто заперечувати, що вони заважали і затримували ці зміни.

Чи можна однозначно визначити роль гільдійської системи в ремеслі? Звісно, ні. Питання потрібно розглядати з урахуванням певного часу і стосовно конкретної обстановки. Приблизно до середини XIV ст. цехова організація виробництва цілком відповідала рівню розвитку продуктивних сил суспільства. І та обставина, що гільдії в Англії продовжували існувати навіть у XVI ст. і за збереження їх виступала більшість дрібних самостійних виробників, означає, що вони зі своїми завданнями успішно справлялися.

Однак уже в XIV ст., коли ринок збуту для основних товарів істотно розширився, нагальною потребою стало розширення виробництва. Але реалізувати це в масштабах дрібного виробництва було неможливо. І об'єктивні потреби економіки вступили в протиріччя з інтересами дрібних майстрів. Відтоді реміснича гільдія стала гальмом розвитку промисловості, і впродовж більш як двох століть тривало повільне, поступове витіснення новими формами організації виробництва старої системи, аж доки промисловий переворот остаточно не завершив цей тривалий процес.

2.2 Система та особистий склад ремісничих цехів у Франції

Серед дослідників немає повної одностайності щодо початкової дати виникнення ремісничих цехів у Франції. Так, Е. Левассер, розглядаючи історію ремесел у середньовічній Франції, вважає, що, за винятком поодиноких ремісничих союзів XI ст., активне виникнення цехів починається з XII ст.; при цьому до середини XII ст. можна відзначити конституювання організацій тільки окремих продовольчих ремесел [111]. Е. Корнер вважає, що ремісничі цехи у Франції широко виступають на сцену тільки на порозі XIII ст. [80]. Р. Еберштадт доходить висновку, що цехи у Франції отримують визнання як загальна установа тільки в другій половині XIII ст. [87]. Неодночасність виникнення цехів доводять і дані з історії ремесла в окремих містах.

Зазначена особливість стосується не тільки Півночі Франції. П. Буассоннад, який із факту відсутності в ранньому Пуатьє ремісничих цехів робив висновок про особливий шлях розвитку місцевого ремесла, відзначає виникнення цехів у цьому місті, починаючи з XIII ст. [73]. В Арлі, де в XII ст. джерела називають тільки ремесла м'ясників, пекарів, шевців, шкіряників, у 1247 р., коли цехи отримують формальне визнання, з'явилося одразу щонайменше 33 корпорації. У XIII ст. виникають цехи і в Авіньйоні. Саме до цього часу Ж. Сотель відносить появу цехових організацій у містах усього Провансу [126]. Французький дослідник середньовічної ремісничої регламентації в Лангедоку А. Гурон підкреслює, що, на відміну від залуарської Півночі, на Півдні цехова дисципліна розвивається значно пізніше [95].

В історіографії поступово поширилася думка про особливий тип ремісничого розвитку на французькому Півдні. Найчастіше його визначають як вільне ремесло. Щоправда, зміст цього поняття у різних авторів має неоднакове наповнення, але найістотніше в ньому впливає з протиставлення свободи

ремісничої діяльності та її цехової організації. Ще Р. Еберштадт ототожнював вільне ремесло з нецеховим [87].

Так, у Пуатьє до XIII ст. цехів не було, принаймні, у джерелах немає ніяких свідчень про їхнє існування. У XIII ст. була відсутня цехова організація і в Ліможі. Хартія консулата Шато (верхнього міста) Ліможа встановлювала, що кожна людина, чи то житель Шато, чи то прибулець, може вільно займатися будь-яким ремеслом, яким забажає. Кутюм звільняв ремісників від обов'язків купувати у ліможського єпископа право заняття ремеслом. Але будь-які взаємні клятви або союзи ремісників були заборонені. Купцям, як місцевим, так і приїжджим дозволялося продавати свої товари як оптом, так і в роздріб. На цій підставі Л. Гібер робить висновок: «У Ліможі, принаймні в Шато, ремесло було вільним» [96]. Ш. Де Рібб, який вивчав ремісничі організації Провансу, вважає, що до прямого втручання королівської влади і запровадження в XVI столітті метризи виробнича діяльність ремісників Провансу була вільною [84]. Відомий історик французьких цехів Е. Корнер дійшов висновку, що на Півдні цехи були більш «відкриті», ніж в інших областях Франції [79].

Водночас варто зазначити: цех, який фактично вже існував, міг передувати (і часто — задовго) цеху легалізованому. А. Гурон виникнення середньовічних ремісничих організацій пояснює головним чином зовнішніми впливами: у першій половині XII століття — впливом сеньйорів, які обкладали митом окремі галузі виробництва та їхню готову продукцію, а потім знижували або скасовували ці побори; у другій половині XII століття — впливом консулатів або ширше — загальноміських потреб, зокрема забезпечення оборони міста. Звідси привілеї сеньйорів надавалися тим ремеслам, чия праця чи продукт були особливо потрібні сеньйору для цілей оборони: такими були шкіряники в Тулузі, муляри в Німі [95].

Відповідно, виникнення професійної організації в певному ремеслі А. Гурон датує відповідним сеньйоріальним або судовим розпорядженням. Так, на його думку, рішення графської курії Раймунда V від 1158 р. кладе початок цеховій

спілці тулузьких шкіряників [95]. На нашу думку, ухвалення такого судового рішення, що підтвердило права тулузьких шкіряників на збір особливого монопольно-ремісничого мита, яке вони стягували вже протягом низки років, визначалося наявністю вже реально існуючої та досить розвиненої ремісничої організації.

Отже, ролі зовнішніх потреб і впливів їх на виникнення цехів заперечувати неможливо. Вони сприяли згуртуванню ремісників однієї й тієї самої спеціальності, усвідомленню ними спільності своїх інтересів і необхідності згуртування та спільної боротьби. Але, по-перше, зниження або скасування мита з певного ремесла не могли виникнути поза боротьбою, вимогами, викупом з боку ремісників відповідного фаху. Це передбачало певну ступінь їх згуртованості, організованості як необхідної передумови такої боротьби й досягнення успіху в ній. Про це свідчить і поширене в таких випадках перерахування в хартії кількох осіб, як представників даного ремесла, хоча їхній статус міг бути ніяк не обумовлений. По-друге, обкладення, а тим більше угода з ремісниками конкретної галузі про постачання матеріалів для потреб оборони також передбачала певну організованість: як же інакше ремісники могли б укласти угоду з сеньйором і яким чином могли б забезпечити необхідні поставки? Ще більше це стосується участі ремісників як бойової одиниці в охороні та обороні міста, як, наприклад, у Монпельє. Інша річ, що така зародкова організація ще не могла розвинути всіх своїх функцій і часто не отримувала офіційного визнання з боку сеньйоріальної влади.

Розвиток міст Південної Франції визначався наявністю в них широко розвиненого ремісничого виробництва, що становило тут, як і в інших регіонах, основу міського життя Високого і Пізнього Середньовіччя. Зокрема, у Марселі були розвинені виробництво бавовняних тканин, суднобудівельне ремесло, фарбувальна і шкіряна справа; у Тарасконі, Сен-Попсо і Нарбонні виробляли темні сукна. Виробленням сукна займалися також жителі Кагора, Альбі Фіжака.

Ткачі складали основне ремісниче населення цих міст, так само як і Тулузи. Виробництвом пофарбованих сукон у XII ст. славився Монпельє; спеціальністю його ткачів і фарбувальників було вироблення яскраво-червоного сукна, яке експортувалося головним чином на Схід. Поряд із сукняним ремеслом у Монпельє, як і в інших містах Південної Франції, розвивалися вичинка шкір, виготовлення срібних і емалевих виробів, виробництво олов'яного посуду [14].

Про поширення виробництва сукна в містах Північно-Східної Франції свідчать постанови міських муніципалітетів. У них ідеться про розширення суконної промисловості в окремих містах, бургах і селах, про регламентацію виробництва, купівлі та продажу вовни й сукон на внутрішніх ринках, про експорт сукон за кордон, їхнє забарвлення, оздоблення тощо [33].

З інших галузей текстильного виробництва в містах Північно-Східної Франції набуло розвитку виробництво полотна. В Ам'єні виробляли полотно з льону і конопель. У Сен-Кантені місцеві торговці полотном мали власне виробництво. Цехи канатників і мотузярів в Ам'єні, Аббевілі, Сен-Кантені виробляли мотузки і брезент із конопель. Однак, порівняно із сукноробством, полотняне виробництво посідало невелике місце в економіці Північно-Східної Франції.

У деяких містах Франції було організовано, крім того, шовкоткацьке виробництво (хоча більшу частину шовкових тканин привозили в готовому вигляді зі Сходу і з Італії). В Аррасі виготовляли різні сорти шовку, що продавався на ринках Північно-Східної Франції. У цьому ж місті виготовляли різноманітні килими. У низці міст у XII-XIII ст. розвивалися художнє ткацтво і вишивка. У Парижі й Аррасі виробляли декоративні тканини. У багатьох містах (Ам'єн, Аббевіль, Сен-Кантен, Аррас) були цехи галантерейників, які виготовляли та продавали різні дрібні вироби, капелюшників (Ам'єн, Аррас, Сен-Кантен), рукавичників (Сен-Кантен) і кравців. Висмикувальниці ниток розпускали стару

матерію і знову ссучували нитки, з яких потім виробляли тканини, дамські пояси і прикраси для одягу.

Документи XII-XIII ст., що стосуються Арраса, Ам'єна, Аббевіля, Корбі, показують також наявність різних корпорацій ремісників, які виготовляли залізні вироби. У статутах корпорацій згадуються ножівники, мідники, ковалі, слюсарі, котельники, шпажники, пряжники. У постанові ешевенів Аббевіля перераховуються деякі вироби, що вироблялися із заліза: «Ремісники, які працювали із залізом, не можуть застосовувати залізо з Німеччини для серпів, підков, дверних петель, петельних гаків тощо». На ринку Арраса в 1136 р. поряд із різноманітними товарами текстильної промисловості продавалися вироби з металу: ножі, залізні пруті, серпи, залізні лопати, списи. Існування спеціальних кузень відзначено в багатьох містах Франції. Так, у хартії Дулена в статті про доходи, що їх отримував сеньйор із городян, згадуються льохи, миловарні та кузні [34].

У низці міст Франції діяли збройові майстерні. У досліджуваний нами період у них виробляли різноманітну зброю: щити, лати, криві шаблі, короткі й широкі шпаги, кинджали, палиці, гаки, бойові молоти, сокири, бойові ціпи, піки, військові коси, стоноги, криві ножі на довгих ручках, алебарди, рогатини, арбалети з сагатами й гаками, аркебузи з гнотом і т.д. На початку XIII ст. у Корбі виготовляли шпаги, піки та кольчуги. Майстерні, в яких виробляли зброю, а також верфі з будівництва кораблів — як річкових, так і морських — були в Аббевілі. Серед товарів, якими торгувало це місто, були метали, лицарські обладунки і шпаги. Військові корпорації міст — арбалетники, стрільці з лука, стрільці з аркебузів, карабінери — здебільшого забезпечувалися необхідною зброєю ремісниками своїх міст.

Одночасно в містах Франції розвивалося художнє ремесло. Ремісники виготовляли з кованого заліза решітки, прикраси для дверей і меблів. З бронзи виготовляли надгробні плити, прикраси та ніжки для канделябрів. З олова і срібла

виготовляли різноманітний посуд, прикрашений орнаментами. Меблі виробляли зі шкіряними сидіннями та спинками, зі срібними і кістяними інкрустаціями, була поширена зброя з прикрасами. Французькі мечі славилися далеко за межами Франції.

Чимала кількість французьких ремісників була зайнята карбуванням монети. Розширення монетної справи було особливо помітним у великих торгових містах (Сен-Кантені, Монтрейлі, Лані), де існували спеціальні монетні двори. Монети були різноманітні, кожна з них вирізнялася особливими зображеннями і написами. Уже в IX ст. було засновано монетну майстерню в Лані. В Аббевілі монетна майстерня була з XI ст. Про це свідчить той факт, що на ранньому аббевільському денарії згадується ім'я графа Гюї, який жив наприкінці XI ст. Монетна майстерня існувала також у Монтрейлі, де карбували деньє із зображенням храму. У 1218 р. було засновано монетний двір і в Корбі. Тут проводилося не тільки карбування, а й обмін монети [14].

Великого розвитку набула в XII–XIII ст. ювелірна справа. Головним центром ювелірного мистецтва був Париж, але і в північних містах Франції — в Ам'єні, Аррасі, Аббевілі — діяли корпорації майстрів золотих і срібних справ. Стаття 10 першої кутюми м. Ам'єна свідчить, що ам'єнці зобов'язані доставляти королю золото, срібло і дорогоцінне каміння. Спеціальність золотих справ майстра вважалася найскладнішою. Статут корпорацій золотих справ майстрів в Аббевілі вказує, що термін навчання цього ремесла тривав чотири роки, тоді як в інших корпораціях навчання закінчувалося протягом одного-двох років [33].

Значне місце у Франції XII–XIII ст. посідало будівельне виробництво, що стало швидко розвиватися у зв'язку з розширенням старих і заснуванням нових міст та їхньою боротьбою з сеньйорами. Поширювалися обробка каменю, теслярство, столярна і токарна справа, художня кераміка. На будівництві церкви Нотр-Дам в Ам'єні в XIII ст. працювали муляри, теслі, художники, ковалі, ливарники, ювеліри і гранувальники дорогоцінного каміння.

У господарському житті міст важливу роль відігравали ремесла, пов'язані з виробленням продуктів харчування, головним чином хлібопечення і приготування м'ясних продуктів.

У містах, розташованих на берегах річок і на узбережжі Ла-Маншу, був широко розвинений рибний промисел. Корпорації рибників і човнярів доставляли на ринки різні сорти солоної та свіжої риби. У документах, що стосуються Аббевіля, повідомляється про продаж міноги, сьомги, макрелі, осетра, вугра й оселедця. На підставі хартії 1190 р. жителі Арраса користувалися правами рибальства [33].

До ремесел, що процвітали у середньовічній Франції, належали ремесла бондарство, гончарство, столярна й теслярна справа. Ці ремесла були поширені майже у всіх містах. Відомо, наприклад, що столяри Ам'єна платили графу спеціальний податок за право продажу предметів свого ремесла. Гончарна справа була особливо поширена в Аббевілі та Ам'єні. Корпорації гончарів ділилися на гончарів глиняних справ, гончарів мідних справ і гончарів олов'яних справ. Велике значення мало також скляне виробництво: у XII-XIII ст. воно було поширене в усіх областях Уази, Ени і Сомми. Скляні вироби цих місць були головними предметами експорту [14].

Одним із важливих промислів також було солеваріння. Сіль добували у Вабені, Рю, Нойелі, Мері, Саленелі. Всюди в цих місцях були солеварні, соляні палати і соляні склади. Соляний склад був створений також в Оле-Бурзі, розташованому на узбережжі Ла-Маншу, важливому торговому пункті та центрі рибальства. Болотяні місця, що простягаються на північ від долини Сомми, рясніли покладами торфу. Зокрема, торф видобували в Фонтені та в інших місцях графств Понтъє, Пікардії та Артуа. Містяни Фонтена, займаючись видобутком торфу, мали право продавати його (хартія комуни Фонтена XIII ст.). У 1194 р. Філіп Август передав жителям Арраса прибуток із прилеглих торф'яних боліт. В Аббевілі, Аррасі, Сен-Кантені і в Корбі також видобували вугілля [33].

Особливе місце в монастирях і деяких великих містах посідало ремесло переписувачів рукописів, копіїстів та ілюстраторів манускриптів, так званих «ілюмінаторів», про що ми можемо, зокрема, прочитати в хроніці Аббевіля [33].

Загалом у XII–XIII ст. у містах Франції спостерігалось безсумнівне зростання ремісничого виробництва. Провідні позиції посідало сукноробство. Наприкінці XIII і на початку XIV ст. у сукняному виробництві поглиблюється поділ праці. З'являються цехи прядильників, ткачів, валяльників, сушильників, фарбувальників, стригальників, оброблювачів. Друге місце в містах Франції посідали цехи, пов'язані з виробленням продуктів харчування (м'ясники, булочники, пряничники, ковбасники, броварники, винороби, млинарі, кухарі, солевари). Досить значними були також цехи, що виготовляли одяг, взуття, меблі та знаряддя праці. Цехи ковалів, слюсарів, мідників та інші зустрічалися не тільки у великих містах, а й у невеликих промислових містечках (Гамаш, Дулен). Корпорації котельників-мідників, золотих справ майстрів були в Парижі, Ам'єні, Аррасі, Аббевілі та Сен-Кантені.

Примітно, що цехи об'єднували не тільки виробників товарів, але й представників ряду вільних професій. Живописці, скульптори, художники також були об'єднані в цехи. У низці міст Франції існував цех цирульників. Члени цього цеху в Аббевілі та Ам'єні були одночасно як лікарями, так і перукарями: таке сумісництво в Середньовіччі було досить поширеним явищем. Пізніше із названого цеху виділився самостійний цех хірургів. Роже, перераховуючи корпорації Сен-Кантена, називає корпорацію аптекарів [33].

Окремо варто розглянути паризькі ремісничі цехи. Про високий рівень паризького ремесла свідчить поява в 60-ті роки XIII ст. *Livre des metiers* («Книга ремесел» Етьєна Буало), що містила в собі статuti 100 цехів. Ці статuti охоплювали в Парижі всі основні галузі господарства. У зв'язку з цим, варто зробити висновок, що в Парижі ремесло розвивалося в умовах відносно широкого доступу до нього. Наприклад, у статуті LVI вказано: «Кожен, хто хоче бути

паризьким кравцем, може ним бути вільно, аби тільки знав ремесло і мав кошти»; у статуті LXXXI: «Кожен, хто хоче бути паризьким шорником, може бути ним вільно, з якої б землі, з якої б країни він не був». Водночас не є винятком і таке формулювання: «Ніхто не може бути в Парижі шкіряником, тобто виробляти шкіру для виготовлення ременів для поясів і підшов до черевиків, якщо не купить ремесло в короля» [11]. У XIII ст. необхідність купівлі ремесла мала місце тільки у 25-30 цехах. А вже в XIV ст. така практика купівлі міцно входить у ремісниче життя Парижа.

Діяльність усіх ремісничих цехів у Франції визначалася регламентами або цеховими статутами, а в перший час після виникнення — звичаями, або кутюмами. Регламенти склалися самим цехом і вносилися на розгляд і затвердження міської ради. Велика кількість статутів міст мали саме таке походження. Пізніше, у XV ст., деякі цехові статuti затверджувалися королівською владою. До того, у XII і XIII ст. королівська влада у Франції була недостатньо сильною і тому не мала помітного впливу на регламентацію ремісничого виробництва.

Цехове ремесло в Середні віки було формою дрібнотоварного виробництва. Усе господарське і політичне життя цехів розвивалося під дією законів товарного виробництва, які породжували конкуренцію і боротьбу між цехами і всередині цехів. Основне завдання цехової організації полягало в тому, щоб зберегти монопольне становище у виробництві товарів і збуті їх на місцевому ринку. Цехи видавали величезну кількість правил, що обмежували доступ до цеху інших осіб, також спостерігали за тим, щоб ніхто в місті не міг займатися цим ремеслом, крім членів цеху.

Подібна ситуація спостерігалася і в середньовічній Франції. Так, у регламентах сукноробів Ам'єна (1308 р.) і сукноробів Арраса (1343 р.) заборонялося займатися названим ремеслом поза межами міста і передмістя. У постанові ешевенів і корпорації різників Ам'єна вказувалося, що жоден чужинець

без відповідної грамоти або дозволу ешевенів не міг бути різником; Той, хто бажає займатися ремеслом м'ясника, мав бути «чесним мешканцем цього міста» [33].

Регламент корпорації стригальників в Аррасі зобов'язував усіх містян, які займаються цією справою, бути членами цієї корпорації. Того ж вимагав регламент булочників від усіх, хто випікав хліб або тістечка. Члени цієї корпорації давали присягу, що будуть зберігати таємницю свого ремесла і випускати вироби гарної якості. Із присяги стригальників Арраса можна побачити, з якою ретельністю цехи регламентували вироблення та оздоблення сукна. Під страхом покарання штрафом або заборони займатися названим ремеслом вони зобов'язані були виробляти доброякісне сукно певної довжини, натягувати сукно у визначений день і за встановленим способом, стригти вовну сухою і нефарбованою [33].

Дотримання певних правил вимагалось і від сукноробів Арраса, Аббевіля та інших французьких міст. Вони під присягою, як і стригальники, зобов'язувалися дотримуватися обмежень, встановлених цехом. У статутах ремісників, які виробляли мідний посуд в Аббевілі, вказувалося, що посуд, погано виконаний, буде розбитий. Статути шорників Аббевіля визначали способи обробки різних сортів шкіри. Для того щоб вироби ремісників мали гарну якість, регламенти вимагали дотримання деяких правил гігієни. Булочники Арраса були зобов'язані прибирати сміття перед своїми прилавками, заборонялося забруднювати інші прилавки [33].

Кожний ремісничий цех Франції забороняв продавати вироби, що не відповідали встановленим вимогам. Товар, визнаний хорошим і доброякісним, відзначали печаткою цеху. Той товар, який визнавали поганим, забирали і спалювали, винного присуджували до штрафу, а його крамницю закривали на певний термін; іноді винного виключали з корпорації. За виконанням регламентів суконників, стригальників, валяльників та інших корпорацій Арраса, Ам'єна й

Аббевіля стежили спеціальні комісії, такі, як Рада двадцяти (Vingtaine), що складалася з 20 членів, комісія з 24 осіб (Vingtaine et quatre) і комісія з 12 осіб (Douzaine). Рада двадцяти в Аппасі розслідувала суперечки між майстрами і підмайстрами з питань виробництва і з приводу заробітної плати, стежила за дотриманням встановлених мір і ваг. Головний же контроль за ремісничим виробництвом здійснювали ешевени. Особливі органи доносили їм про порушення регламентів і звичаїв у тому чи іншому виробництві, і ешевени виносили рішення про покарання. «Мер булочників Аппаса повинен негайно оглянути хліб булочників, і якщо хліб виявиться поганим, то він може роздати його бідним», — йшлося у статті 2 регламенту булочників Аппаса. У статті 14 цього ж регламенту вказувалося, що «якщо мер і ешевени знайдуть вироби булочників непридатними, то вони присудять булочників до штрафу, а їхні вироби конфіскують» [33].

Продаж виробів ремісників також суворо регламентувався. Продавати можна було в майстерні або на ринку, де кожен цех мав певне місце, до того ж усі майстри одного й того ж цеху мали лавки однакового розміру. Так, в Аббевілі рибу можна було продавати лише в місцях, призначених для такої торгівлі. Риба кожного сорту продавалася в спеціальному приміщенні. Торгівля на винос у більшості випадків заборонялася. Наприклад, в Аббевілі булочники не могли торгувати хлібом на винос або в тавернах; вони повинні були продавати хліб у своїх будинках або на своїх прилавках, і кожен міг мати не більше одного прилавка. Майстер не мав права розхвалювати свій товар і закликати до себе покупця. Товари у вікнах можна було виставляти тільки так, щоб вони не надто впадали в око покупцеві і не закривали собою крамниць сусідів [33].

В умовах панівного натурального господарства попит на ремісничі вироби був незначним, тому цехові статuti обмежували максимальний обсяг виробництва. Майстер стригальників Аппаса, згідно з регламентом 1236 р., повинен мати у своїй майстерні тільки одного учня. Не більше трьох підмайстрів

дозволялося мати майстру сукноробів цього ж міста (статут 1315 р.). Пекарі Арраса могли тримати не більше чотирьох хлопчиків-учнів, з яких один працював у майстерні, три інших торгували в місті. В Ам'єні, Аррасі, Аббевілі, Сен-Рік'є та інших містах Франції усі ремісники мали починати і закінчувати роботу за дзвоном дзвона, а також не працювати у свята. Хлібні печі необхідно було гасити в суботу ввечері, в той час, коли запалювали свічки. «Булочники Арраса і ті, що мають печі, не можуть без дозволу мера та ешевенів запалювати піч більше одного разу в зазначені дні під страхом покарання штрафом». Нічна робота заборонялася, бо, як каже один ам'єнський статут, «вона не може бути хорошою і доброякісною» і сприяє виникненню нерівності всередині цеху [14].

Побоювання внутрішньої та зовнішньої конкуренції змушувало цехи суворо регламентувати техніку виробництва. Усі ремісники повинні були працювати вдень, відкрито, на очах у мешканців міста. Так, кравець Сен-Кантена шив на столі, що стояв біля вікна. В Ам'єні ключі можна було виробляти тільки в певних місцях, відкритих для людей, що проходили повз майстерню. Слюсар мав право виготовити ключ тільки тоді, коли замовник представляв замок, для якого цей ключ призначався. Кожен ремісник мав право виконувати роботу тільки за своїм фахом. Зокрема, в Ам'єні ковалі не могли виготовляти або лагодити ключі, а столяри — прилаштовувати їх до шаф і скринь, оскільки цю роботу зобов'язані були виконувати слюсарі [14].

Техніка ремесла перебувала ще на досить низькому рівні. Зокрема, зображені на вітражах церкви Богоматері в Ам'єні (XIII ст.) ткачі приводять верстат у рух вручну. Складних малюнків на тканинах не робили. Вишивали також вручну. В Аббевілі в XIII ст. у прядильників переважало ручне веретено. Спроби застосовувати прядку були заборонені постановою ешевенів від 1288 р. Французький історик Е. Левассер зазначав, що прикраси, якими вкривали замки, були складнішими за сам замок: під хитромудрою і нерідко вишуканою прикрасою ховався примітивний механізм [111].

У зв'язку з низьким станом техніки поділ праці був ще нерозвиненим. У цей час цехова організація відігравала прогресивну роль. У межах цехів відбувалося поступове вдосконалення і подальший розвиток техніки. Регламентація сприяла зміцненню виробничої дисципліни, охороняла ремісників від конкуренції. Цехи відігравали також роль політичної організації, що згуртовувала ремісниче населення в боротьбі проти феодалів і патриціату. Лише із середини XIV ст. почала виявлятися реакційна роль цехів, які перешкоджали в цей час подальшому розвитку техніки і створенню великих підприємств.

Ремісничі цехи кожного міста Франції (як і гільдії Англії) мали своє управління. На чолі корпорацій стояли мери (*maior de banniere*), ешевени і старшини або старости — *прюдоми*. В Ам'єні старшини носили ім'я *wardes*, у ам'єнських м'ясників вони називалися *maîjeurs*, у хутровиків — *anchiens*. Аппаські булочники обирали щороку мера й ешевенів. Посадові особи ремісничих корпорацій обиралися з найбільш забезпечених майстрів і в деяких цехах — підмайстрів. У привілейованих цехах — цехах золотих справ майстрів, сукноробів, булочників і м'ясників — старостів обирали самі майстри; у бідніших, де різниця між майстрами та підмайстрами була менш значною (наприклад, у валяльників), підмайстри обирали деяких старшин. В Аппасі, Ам'єні, Аббевілі та в низці інших міст цехові старости, які відбули свій термін, самі обирали собі наступників, що сприяло виникненню цехової олігархії. Отже, управління в цехах перебувало здебільшого в руках майстрів, що давало їм змогу тримати у своєму підпорядкуванні й експлуатувати підмайстрів та учнів.

Крім старшин або мерів, в управлінні ремісничими справами брали участь присяжні або наглядачі (*eswardes, gardiens*). Вони стежили за дотриманням цехових статутів, збирали податки, відали всім цеховим господарством. З постанови ешевенів корпорації м'ясників Ам'єна (1317 р.) можна побачити, як було організовано управління в цій корпорації. Два мери і кілька інспекторів або наглядачів (*eswardes*) спостерігали за виконанням регламентів. Рада корпорації

відала всіма питаннями її життя. Для вирішення важливіших питань мери корпорації м'ясників могли скликати 20 членів, званих прюдомами. Ешевени стежили за діяльністю прюдомів і давали свої вказівки в разі незгоди з їхніми рішеннями [14].

Цехова організація мала не тільки економічні функції. Цехи влаштовували збори, урочисті обіди та частування. Цехи створювали каси взаємодопомоги для надання підтримки своїм членам. Суконники Дулена вносили в касу взаємодопомоги по 4 деньє з кожного шматка сукна. У Сен-Кантені, Аррасі, Аббевілі та Ам'єні члени корпорації суконників, стригальників, булочників та інших мали надавати допомогу один одному в разі хвороби, під час стихійних лих, брати участь у похоронах померлого члена корпорації, допомагати сім'ї померлого. Одночасно цех був і військовою організацією, представляючи окремий бойовий загін.

Для отримання звання майстра були потрібні певний стаж учнівства і перебування в підмайстрах, приготування пробної роботи — шедевра, вступний внесок, влаштування традиційного частування тощо. Крім того, майстром того чи іншого ремесла, наприклад стригальників, в Аррасі міг бути лише той, хто прожив у цьому місті певний термін (один рік і один день). Випробування для отримання звання майстра були різні. У паризьких булочників вони тривали цілий день. Протягом цього дня вступник, щоб отримати право відкрити майстерню, мав спекти тисячу пиріжків. Випробування в ам'єнських цирульників тривало два тижні. Охочий стати майстром працював під наглядом двох наглядачів (eswardes); він мав голити, пускати кров і виготовити кожному з наглядачів по ланцету для пускання крові. Усі витрати, пов'язані з виконанням обов'язків цирульника, лежали на новому майстрі. Після випробування новий майстер сплачував кожному з наглядачів по 5 су. Бочарам, які витримали випробування, наглядачі видавали письмове свідоцтво, за що стягували з них як гонорар 10 су. У ам'єнських панчішників випробування проводили спільно наглядачі-панчішники і кравці. Як

шедевр потрібно було виготовити ті вироби, які виробляла дана корпорація. Так, наприклад, шедевром у живописців Ам'єна була картина, у булочників Сен-Кантена — три сорти хліба. Таким чином, отримати звання майстра вже в XIII ст. було нелегко. Суворість вимог, що пред'являються при отриманні звання майстра, допомагала майстрам не допустити до своїх лав багатьох підмайстрів, які в силу цього залишалися працювати в майстерні, представляючи дешеву робочу силу. Наприкінці XIII ст. і особливо в XIV ст. отримати звання майстра стало ще важче.

Кожен охочий стати ремісником мав пройти учнівство. У булочників Арраса «ніхто не міг бути прийнятий у цех булочників, якщо він не був учнем або підмайстром протягом двох років». Учні (apprentis), їхні батьки або опікуни платили майстру за навчання та утримання. У «*Livre des metiers*» («Книга ремесел» Етьєна Буало) ця плата коливається від 20 су до 16 ліврів на рік [11].

Живучи і столуючись у майстра, учні не тільки навчалися ремесла, а й виконували різні домашні роботи. Учень ткача в Аррасі вносив плату майстру за квартиру і харчування в три терміни протягом перших трьох років навчання. Батьки учня платили майстру і в тому разі, якщо учень не закінчував терміну навчання. З учнями поводитися жорстоко, їх били, тому були часті випадки втечі учнів від своїх майстрів. Терміни навчання не були однаковими в різних цехах. Найменшим було навчання впродовж двох років у кухарів і булочників, найбільшим — вісім років у аптекарів Аббевіля та Ам'єна. Термін навчання у художників і склярів в Аббевілі тривав два-три роки, у золотих справ майстрів — чотири роки. Учні стригальників в Аррасі вчилися три роки, учні ткачів навчалися протягом чотирьох років [33].

Під час встановлення терміну навчання учня цехи брали до уваги складність цього ремесла, а також враховували інтереси майстра, який отримував найбільшу вигоду від учня в останні роки його учнівства. У деяких цехах для вступу в учні було потрібне вільне походження. У «шляхетних» ремеслах була потрібна відсутність «низьких занять» у батьків (до людей «низьких» занять належали

шкуродери, канатники та ін.), іноді — спадкова приналежність до ремісників даної спеціальності.

Підмайстри в містах Франції спочатку називалися *valets* або *varlets*. З другої половини XIV ст. їх стали іменувати *compagnons*. Число підмайстрів визначалося цеховими статутами. Заробітна плата підмайстрів коливалася залежно від виду ремесла, але зазвичай була невисокою. У булочників Арраса майстри отримували за кожну випічку хліба 32 деньє, підмайстри, — 12 деньє, хлопчики (учні) — 3 деньє. Цехові статuti забороняли підвищувати заробітну плату підмайстрам. Наймання підмайстрів відбувалося під контролем цеху в певному місці, зазвичай на ринковій площі, і в установлений час, здебільшого вранці. Робочий день був тривалим. Роботу починали рано вранці, коли «на вулиці ставало можливим розрізняти обличчя перехожих або відрізнити паризький лівр від турецького». У середньому робочий день тривав 14-16 годин. Нічна робота заборонялася, але не у всіх цехах. У стригальників вовни в Аррасі, Ам'єні в зимовий час робота починалася опівночі і тривала з перервами до заходу сонця. Хлібопечення в Аррасі починалося задовго до світанку. Влітку працювали весь день від сходу до заходу сонця [33].

Умови праці учнів і підмайстрів у Франції були важкими. Поява в 1315 р. угоди уповноважених майстрів-суконників і підмайстрів-валяльників Арраса була спричинена, як зазначалося у вступі до угоди, «суперечками», які відбувалися між майстрами-суконниками і підмайстрами-валяльниками. Підмайстри вимагали підвищити заробітну плату у зв'язку з тим, що збільшилася вага і розмір вовняних тканин, які вони виробляли. За старих умов підмайстри відмовлялися працювати. Майстри-суконники зі свого боку наполягали на збереженні встановлених норм і розцінок. Підмайстрам не вдалося домогтися задоволення своїх вимог. Як ідеться в документі, шість представників від валяльників і сім від сукноробів дійшли «згоди» та ухвалили в присутності балії та ешевенів рішення, за яким заробітна плата для підмайстрів залишалася такою самою, якою й була, тобто в розмірі 18

деньє. Як і раніше, підмайстер, який не виконав денного завдання, мав закінчити його наступного дня за ту саму ціну. Однак майстри, мабуть, побоювалися, що підмайстри продовжуватимуть боротьбу. Тому в постанові багато уваги приділено заходам їхнього покарання. Штраф за порушення постанови (20 су) був набагато більшим за денну заробітну плату (18 деньє). Крім штрафу, порушнику загрожувало вигнання з міста без права повернення. У подальшій боротьбі підмайстрам вдалося домогтися деякого успіху. Зокрема, майстри погодилися дотримуватися встановленого звичаю найму підмайстрів: «брати підмайстрів на роботу з площі та по черзі, так, щоб той, хто не мав роботи останнього дня, був узятий першочергово на інший день» [33].

У боротьбі за поліпшення умов життя і роботи підмайстри створювали таємні товариства, скликали сходки в тавернах і за містом, влаштовували змови, іноді виступали і зі зброєю. Виступи підмайстрів і учнів характерні для більшості міст Франції, особливо частими вони стають у XIV ст.

Крім цехового ремесла, у містах Франції існувало ремесло і позацехове, або «вільне». У численних документах про суконне виробництво в Аррасі часто зустрічається звернення до суконників і до тих, хто виробляє сукно. Під останніми слід розуміти ремісників, які не входили до цехів. «Усі суконники, усі суконні корпорації, усі інші, які виробляють сукно (селяни або чернь), і всі, які мешкають в Аррасі і судимі ешевенем цього міста, не можуть вивозити сукно з міста без позначки наглядачів». Серед булочників Арраса також існували цехові та позацехові ремісники. У регламенті булочників йдеться про тих, хто мав піч, і окремо про булочників, які входять до цеху [33].

Цехи ставилися вороже до позацехового ремесла. Ремісники, які не входили до цехів і яких переслідували цехові майстри, зверталися по допомогу до королівської влади і домагалися права займатися ремеслом. Зі свого боку, цехи часто встановлювали «заповідну милю» навколо міста і передмістя. Іноді цех домагався відповідного контролю над усім ремеслом, зокрема й «вільним», у

цьому місті. Боротьба між цеховим і позацеховим ремеслом тривала впродовж усього періоду існування цехів і припинилася тільки тоді, коли цехи були підпорядковані королівській владі. Часто цехові учні та підмайстри у своїх виступах проти майстрів об'єднувалися з позацеховими ремісниками і з «міською черню», і їхні виступи набували характеру відкритої класової боротьби найбідніших верств міста проти панівної міської верхівки.

С. Стам, який досліджував розвиток ремесла в Тулузі, вважав, що проблема свободи середньовічного ремесла — це не проблема наявності чи відсутності його регламентації. В умовах загального панування феодалізму і вузькості ринку збуту промислових виробів дрібне товарне виробництво не могло обходитися без заходів регулювання. Питання полягало в тому, ким і в чийх інтересах це регулювання здійснювалося. Антитезою свободи середньовічного ремесла були не цехова регламентація, а сеньйоріальне панування (феодальне грабіжництво) або патриціансько-консульський контроль (експлуатація патриціатом, скупниками, роздавальниками сировини) [63].

Система так званого «вільного ремесла» найменше забезпечувала свободу розвитку дрібного товарного виробництва в умовах середньовічного міста. Як показують факти, ця система, що не допускала цехової самостійності, означала для тулузьких ремісників повну беззахисність перед обличчям патриціанського консулата й експлуататора — роздавальника сировини. Тож не дивно, що в наступні століття, коли королівська влада міцніше підпорядковувала міста Півдня, а влада міського патриціату в них істотно ослабла, ремісники Лангедоку та Лімузену, за словами Е. Левассера, «прагнули взяти за взірець Париж: вони намагалися захиститися від конкуренції шляхом запровадження цехових статутів із розгалуженою системою обмежувальних приписів» [111]. П. Буассоннад, який уперше описав «вільні ремесла», зовсім їх не ідеалізував. Це були насправді неповноправні спілки ремісників, залежні від сеньйорів або муніципій. Самостійні «присяжні цехи» були їхнім ідеалом [73].

Факти свідчать, що і на Півдні, у зоні так званого «вільного ремесла», ремісники прагнули до створення незалежних цехових організацій, до запровадження цехової монополії. Про це виразно свідчать уже самі заборони «змови, союзу і монополії» ремісників, які так часто зустрічаються в муніципальному законодавстві південних міст.

Отже, XII і XIII століття стали періодом бурхливого зростання продуктивних сил Франції. Центральне місце в економіці міст посідало тут виробництво сукна, металургія та будівельна справа. Одночасно розвивалися й інші ремесла. Основною формою організації ремесла у французьких містах, як і в інших містах Західної Європи досліджуваного періоду, були цехи, число яких доходило в окремих пунктах до 60-80. У XIII ст. у зв'язку з подальшим поділом праці та більшою спеціалізацією кількість ремісничих цехів збільшується. Зростання товарного виробництва й обміну сприяло розшаруванню ремісничого населення. Посилювалася нерівність усередині цехів між майстрами, підмайстрами й учнями. Розвиток ремесла створював умови для посилення економічних зв'язків між окремими областями, виникнення внутрішнього ринку та розвитку міжнародного обміну.

РОЗДІЛ 3. ПОЛІТИКА ВЛАДИ ПО ВІДНОШЕННЮ ДО ЦЕХІВ

3.1 Ремісничі гільдії та англійська державна і міська влада

Поширення ремісничих гільдій у містах пізньосередньовічної Європи, завдяки кращому збереженню багатьох їхніх записів порівняно з попереднім періодом, знаходить відображення в ряді історичних праць, автори яких аналізують роль, що відігравали ці об'єднання в середньовічному суспільстві.

До недавнього часу переважна більшість історіографії ремісничих і купецьких гільдій була відверто одновимірною, розглядаючи насамперед те, як гільдії вписувалися в структуру міського управління. Такий підхід знайшов відображення в низці широко поширених формулювань, обґрунтованість яких майже повністю залежить від ордонансів гільдій або міського законодавства. Найбільш фундаментальне з тверджень істориків, які дотримуються такого підходу, полягає в тому, що гільдії були, з юридичного й функціонального погляду, лише продовженням цивільного уряду. Однак варто зазначити, що гільдії часто користувалися високим ступенем незалежності та виконували різноманітні релігійні, соціальні, добродійні функції для своїх членів.

Подібним чином, спроби цивільної влади створити відчуття порядку в міському співтоваристві з метою оборони, збору податків і підтримання миру не слід розглядати як свідчення того, що ремісничі гільдії були просто залежними від адміністрації. Навпаки, незважаючи на реальність державної влади та її вплив на цивільне законодавство, ремісничі гільдії варто швидше розглядати як центри вираження потреб, бажань, інтересів груп ремісників і відносин, що виражали їх взаємодію в межах міської спільноти.

Розвиток гільдій як керівних органів ремісництва Англії (як і багатьох інших країн середньовічної Європи) мав важливі наслідки для відносин між ремісниками та муніципальною владою. Формування їх ідентичності в міському контексті ставило ремісничі гільдії в постійний діалог зі своїми побратимами по гільдії,

міською владою і з зовнішніми центрами влади, зокрема, з церквою і королівським урядом. Наша мета в цьому підрозділі — проаналізувати характер цього діалогу, визначити способи, за допомогою яких ремісничі гільдії виконували важливі функції від імені муніципальної влади, засоби, за допомогою яких гільдії як об'єднання найбільш заможних вільних людей, водночас могли виражати інтереси ширшого кола ремісників перед міською владою.

У реформаторських рухах ремісників пізнього Середньовіччя чільне місце посіли лондонські кравці, насамперед, тому, що їхні претензії щодо покращення стану збіглися з ширшими устремліннями багатьох інших столичних ремісників. Тому документи лондонських кравців і міської влади можуть бути використані для визначення того, якого роду питання порушувалися гільдіями, і в якій мірі Суд олдерменів і Загальна рада змогли досягти консенсусу, незважаючи на розбіжності інтересів різних ремісничих гільдій [13].

Відносини між гільдіями та міською владою не були статичними, а віддзеркалювали постійний процес реорганізації в міському суспільстві, спричинений багатьма факторами. До них належав, зокрема, розвиток ремісничих гільдій як заможних власників нерухомості й організацій з динамічним внутрішнім життям, члени яких часто були одними з найвпливовіших членів міського політичного суспільства. Проте, функції, які виконували гільдії в міському суспільстві, у дослідженнях часто зводилися до простих формул. Зокрема, неправильна інтерпретація муніципальних записів зміцнює погляд на ремісничі гільдії як на продовження міської влади, відмовляючи їм в автономії як виразникам потреб та інтересів ремісників.

Хізер Свенсон, наприклад, сприймає ремісничі гільдії лише як провідників цивільної політики, «створених» купецькими олігархіями для того, щоб поставити ремісників, які нещодавно отримали права, під контроль меркантильних еліт [129]. Таке враження про «державний контроль», безумовно, легко вивести з муніципальних документів, і воно відображає реальне прагнення міської влади до

певного контролю над торгівлею та промисловістю. Це враження посилюється очевидними відмінностями в ступені контролю, на який претендували уряди європейських міст над ремеслами. Однак такі записи часто суперечать один одному. Наприклад, із середини XIII ст. ремесла Парижа формально перебували під контролем королівського прево, який призначав чиновників для управління кожним ремісничим цехом.

Однак така практика, схоже, не стала усталеною, оскільки ремісничі цехи невдовзі відновили вибір своїх власних чиновників. Очевидно, що в Англії такий «контроль» запроваджували відносно рідко, застосовуючи непослідовно і спазматично. Ратифікація ордонансів і вибори посадових осіб гільдій міською владою досягли піку в XIV ст., коли кількість офіційних ремісничих гільдій різко зросла. Після цього списки старших ремісників фіксуються лише зрідка в міських журналах і книгах листів. Статут 1437 р., що зобов'язував гільдії ратифікувати свої постанови місцевими мировими суддями або мером у випадку Лондона, справив лише короткостроковий вплив: того ж року чотирьох шорників притягнули до відповідальності, щоб принести до суду олдерменів «книгу братерства», а їхній статут від 1424 р. вивчили на предмет того, чи не суперечить він свободам міста [9].

Регулювання торгівлі та ремесла було, мабуть, головною галуззю, де гільдії обов'язково виступали як делегати влади мера. Однак і тут відносини не були простими. Відносна свобода, надана гільдіям в обранні посадових осіб і складанні постанов, відбилася на способах, якими гільдії займалися регулюванням діяльності ремісничих гільдій. Наприклад, у сфері учнівства, гільдії проводили різноманітну політику щодо плати за навчання і розмірів майстерень. Місто лише встановлювало нормативну законодавчу базу, визначаючи мінімальний термін навчання і вимогу зарахування підмайстрів до ремісничих гільдій. Наприклад, лондонський ордонанс 1350 р., що регулював ціни, які кравці мали брати за різні

види одягу, ніколи не повторювався; головною турботою міста в XV ст. була справедлива ціна на вироби.

Хоча місто вимагало половину штрафів, стягнутих з ремісників за порушення постанов гільдії та міста, існує мало свідчень того, що цієї вимоги послідовно дотримувалися як гільдії, так і місто. Тільки в 1463–1464 рр. у рахунках кембриджських кравців уперше було зафіксовано виплату 21 шилінга в міську палату з 42 шилінгів, зібраних із різних порушників, виявлених наглядачами [37].

Таким чином, розподіл штрафів балансував між інтересами міста і гільдій, а не виявляв одностороннє активне посилення міського контролю над ремеслами. Такий баланс найкраще видно у вимозі міста, щоб усі громадяни ставали вільними через одне з ремесел або одну з гільдій.

Звісно, було й кілька інших сфер, де ремісничі гільдії виступали як важливі делегати міської влади. Збір прибутків шляхом оподаткування містян зазвичай здійснювався на рівні приходу, але іноді місту вдавалося скористатися механізмами для збору податків, які були створені гільдіями. Наприклад, у 1487–1488 роках від ремісників вимагали внести 4 000 фунтів стерлінгів для позики Генріху VII [34]. Купці, бакалійники і драпірувальники мали заплатити 1 615 фунтів стерлінгів, ювеліри, риботорговці та кравці — 946, а невизначена кількість інших гільдій мали надати решту 1 438 фунтів стерлінгів.

Ремесла також використовували в ключових галузях громадських робіт і оборони. Гільдії там також розподіляли за категоріями, залежно від їхнього багатства і розміру. У відповідь на ймовірну загрозу Лондону 1370 р. з боку галер, що стоять біля берегів Танета, мер і олдермени наказали щодня нести варту 40 зброярам і 60 лучникам з ремісників. Драпірувальникам і кравцям було наказано організовувати вахти по вівторках. У 1476-1477 рр. мер Ральф Джослін зажадав, щоб кожне ремесло взяло на себе завдання з ремонту ділянки міської стіни. Його власна компанія, драпірувальники, встигла завершити ділянку

лондонської стіни від Церкви Усіх Святих до Бішопсгейт (одні зі східних воріт оборонної стіни міста), до того, як проєкт припинив своє існування за наступника Джосліна.

Пізніше, під час війни Червоної та Білої Троянд, коли місто готувало оборону проти військ Генріха Тюдора 1485 р., кравці, торговці та драпірувальники надали по 200 осіб, а бакалійники зібрали контингент у 220 осіб [13]. Коли Генріх зрештою безперешкодно увійшов до Лондона, ці чотири компанії, а також риботорговці надали тридцять вершників для привітання нового монарха.

Місто також використовувало гільдії як зручні підрозділи для комплектування збройних сил для відправки за кордон на службу королю. Наприклад, 1435 р. мер і олдермени отримали заклик про допомогу від своїх колег з міста Кале, що було в облозі. До липня наступного року було організовано експедиційний загін під командуванням Гамфрі, герцога Глостерського, а шерифам Лондона розіслали листи з проханням зробити прокламації про постачання армії зброєю і продовольством. Тим часом, «з доброї волі та згоди ремісників», мер міста організував солдатів, які мали приєднатися до військ у Сендвічі наприкінці липня. Зрештою, експедиція виявилася непотрібною, оскільки Кале вже був звільнений Едмундом Бофором. У рахунках гільдії за 1435–1436 рр. зазначено витрати, понесені «на складання контрактів і зобов'язань для Кале», а потім «на оплату послуг кравців», що склали 28 фунтів 6 пенсів. Вони включали виплати десяти кравцям, шість із яких були вказані як лучники, за шістдесят днів служби за ставкою 16 пенсів на день. Збережені рахунки бакалійників показують, що вони зробили менший внесок, ймовірно, через менший розмір їхнього ремесла. 14 фунтів 8 пенсів було витрачено на два «списи» і чотири «луки», «для захисту Кале від брехливого герцога Бургундського».

Іноді, під час великої потреби, корона зверталася безпосередньо до гільдій. 1459 р., одразу після розгрому в Блор-Гіт, Генріх VI наказав венеціанцям, флорентійцям і начальникам зброярів, лучників, майстрів що виготовляють стріли,

торговців, столярів та кравців з'явитися, щоб вислухати його накази. Імовірно, вибір цих груп ґрунтувався на потребі короля у фінансах і життєво необхідних постачаннях зброї, обладунків та одягу для ескалації конфлікту з Йорками.

Відносини між гільдіями та міською владою були, по суті, серією діалогів, а не просто здійсненням державного контролю. Уряди англійських міст і, зокрема, мер і суд олдерменів розглядалися ремісниками та їхніми гільдіями як важливе джерело арбітражу і правосуддя. Крім того, як свідчать Книги листів і Журнали корпорації, суд також був форумом для формулювання проблем гільдій і подальшого вироблення узгодженої політики для подання Короні й Парламенту.

Внутрішні розбіжності часто ставали предметом втручання мера, особливо в тих випадках, коли чиновники гільдії були не в змозі впоратися з бунтівними діями деяких своїх членів гільдії. Наприклад, у 1415 р. кількох кравців було викликано до мера Томаса Фоконера, після того як стало очевидно, що майстер і наглядачі гільдії не змогли впоратися з ними за допомогою своїх власних дисциплінарних механізмів.

Водночас, ремісничі гільдії дбали про свою репутацію: однією з умов, що висувалася до тих, чиї суперечки розглядав суд, було те, що вони повинні були відмовитися від будь-яких позовів у духовних або мирських судах, які вони подавали. Одна справа, що стосувалася спору між кравцем і його підмайстром в Йорку, закінчилася тим, що майстер гільдії висловив занепокоєння з приводу того, що кравець і його підмайстер не мають права звертатися до суду. Гільдія висловила свою стурбованість з приводу «великої ганебної слави», яка могла б спіткати ремесло, якби справу було «оприлюднено і вона стала надбанням палати цього міста» [13]. Гільдії бажали контролювати судові процеси якомога довше і дозволяли передавати справи меру і олдерменам, тільки якщо справа виявлялася абсолютно нерозв'язною.

Члени суду кравців давали клятву зберігати таємницю: 1492 р. на зборах гільдії було висловлено занепокоєння тим, що «поради і секрети згаданого

ремісника деякими особами до цього часу було розкрито і виявлено за межами згаданої майстерні, внаслідок чого виникли великі незручності» [13].

Судам олдерменів також доводилося розбирати численні суперечки між ремісниками в XIV–XV ст. Однак, вони залишалися досить неупередженими, навіть коли в суперечці брали участь найбагатші компанії. Це було важливо для збереження стабільності в містах: коли суд олдерменів або мер не могли діяти нейтрально, виникали проблеми.

Міські архіви містять безліч прикладів участі мера в суперечках між гільдіями: вони часто зосереджені на галузях, де перетинаються два певних ремесла. Наприклад, 1408 року було досягнуто угоди між стригальними і драпірувальниками щодо ціни, яку потрібно платити за стрижку різних видів тканини [13]. Проте, також очевидно, що багаті компанії часто прагнули уникати арбітражу міського уряду, особливо коли була можливість розширити свої привілеї, звертаючись до зовнішніх джерел влади.

Від олдерменів залежало досягнення певного консенсусу, який можна було використати для висунення пропозиції короні чи парламенту. Однак траплялися випадки, коли невдоволення не могло бути спрямоване через ці формальні механізми. Це було особливо актуально, коли політичні та соціальні устремління визначали політику гільдій і тим самим загрожували стабільності міського управління.

Однією з найзначніших особливостей розвитку ремісничих гільдій в англійських містах був пошук покровителів за межами міської громади і спроба домогтися підтвердження своїх прав і привілеїв від зовнішніх джерел влади, таких як корона і парламент. Одним з аспектів цього був розвиток особистих зв'язків, таких, як ті, що кравці Лондона встановили шляхом залучення до своєї гільдії осіб, які не належать до їхнього ремесла, особливо з числа дворянства й аристократії. Характернішим для англійських міст також було отримання

патентів, які посилювали й підтверджували їхнє існування та теоретичні повноваження, якими вони мали володіти.

Іноді придбання «хартії» було реакцією на передбачувану загрозу з боку зовнішньої влади: як було показано, урядове розслідування 1388–1389 рр. і закон про страту 1391 р. змусили кілька лондонських компаній шукати додаткові гарантії своїх прав. Аналогічним чином, статут 1437 р., який зобов'язував ремісничі гільдії затверджувати свої постанови місцевими мировими суддями (або мером у випадку Лондона), призвів до отримання нових хартій драпірувальниками та кравцями Лондона в 1438 і 1439 роках відповідно [34]. Проте дії гільдій у цій галузі не слід сприймати тільки як реакцію на політику корони або парламенту.

В аспекті нашої роботи важливим є визначення того, що гільдії вважали своїми функціями в міському суспільстві, з точки зору їхньої економічної ролі та політичного профілю. Характер міської влади у пізньому середньовіччі, що розвивалася, сприяв політичній нестабільності, оскільки гільдії та окремі особи шукали зовнішньої допомоги у спробах посилити свій вплив. Звернення до зовнішнього авторитету могло мати серйозні наслідки для міської стабільності. Один із прикладів стосується погіршення стосунків між владою Ексетера та гільдією кравців цього міста. Це було спровоковано видачею гільдії хартії 1466 року, що надавала їй широкі права, а також включала її до складу братства, присвяченого, як і її побратими в Лондоні, Солсбері та Брістолі, на честь святого Іоанна Хрестителя [2]. Ніхто не повинен був мати крамницю або магазин, якщо не був вільним городянином.

Опозиція з боку міської влади була зосереджена на передбачуваному порушенні прав мера, залякуванні, використовуваному для примусу містян до сплати внесків до гільдії, і, що найголовніше, на практиці найму членів поза межами міста. Можливо, що гільдія виступала як провідник для видатних містян, так чи інакше відсторонених від політичної влади: кравці, безумовно, вихвалялися «гарним ремеслом» і репутацією членів гільдії, а також тим, що кілька братів із

гільдії були членами загальної ради. Інакше кажучи, кравці не тільки відстоювали своє право на створення гільдії, а й пов'язували його з активною участю в управлінні. Влада Ексетера, схоже, мала набагато більш «централізоване» уявлення про міське управління, ніж ті міські ради, які були задоволені делегуванням багатьох завдань гільдіям і тому обурювалися остаточним врегулюванням, нав'язаним короною, що не скасувала хартію кравців і визначила баланс між правами міста і гільдій, аналогічний лондонському. Навіть найконсервативніші міські корпорації пливли проти сильної течії.

Як було показано вище, ремісничі гільдії дедалі більше сприймалися як важливі асоціації для вираження потреб містян. Міська влада Ексетера, цілком обґрунтовано, схоже, сприйняла хартію кравців як перший крок до послаблення влади над ремеслами.

У Лондоні в XV ст. кілька ремісничих гільдій здійснили спробу просунутися вперед із зовнішньою допомогою, накликаючи на себе при цьому гнів через порушення установленого порядку. Суперечки між ремісничими гільдіями були звичайною справою і містили в собі складну суміш політичного та економічного суперництва, часто ще і з неабиякою особистою неприязню. Вибори були особливим фокусом для невдоволення, а також форумом для обговорення різних концепцій міського управління. Але й громадянські церемонії також були можливістю для вираження корпоративної ідентичності. У рамках ширших ідеалів громадянської єдності та соціальної гармонії, церемоніал був ідеальним форумом для публічної демонстрації багатства і статусу, а також для просування амбіцій. Секретність, що оточувала більшу частину внутрішнього життя гільдій, було відкладено вбік для самосвідомого просування корпоративної ідентичності на міській сцені.

З «привласненням» свята Тіла Христового гільдією кушнірів, більшість церемоній у Лондоні були пов'язані зі світськими, а не релігійними подіями. Королівські записи використовувалися короною в пропагандистських цілях, але

були не менш важливими для Лондона та гільдій. В'їзд Маргарити Анжуйської до Лондона 1445 року після її шлюбу з Генріхом VI був типовим. Важливість цієї події для корони і столиці була підкреслена дорученням Джону Лідгейту написати серію святкових віршів, що описують вистави, які були влаштовані вздовж маршруту процесії. Як зазвичай цього дня, гільдії взяли участь і зустріли королеву на Блекхіті в однакових сукнях (синіх) і каптурах (червоних або червоних), щоб посилити почуття громадянської гармонії. Єдиною поступкою самобутності гільдії були «різноманітні орнаменти», які їм дозволялося вишивати на кожній мантиї [9].

Говорячи про впливовість ремісничих гільдій, англійський дослідник Метью Девіс використовує такий показник, як відносне багатство компаній, що відображалось в оцінках позик, які надавалися Короні: 1488 р. суд повідомив про суми, які кожна з великих гільдій повинна була внести в позику в розмірі 4 000 фунтів стерлінгів [83]. До цієї дати торговці, мабуть, значно збільшили свої земельні володіння, і їм було запропоновано заплатити 740 фунтів. Кравців оцінили в 386 фунтів стерлінгів, які опинилися на четвертому місці після торговців, бакалійників і драпірувальників, які також, схоже, обігнали кравців з 1412 року. Цікаво зазначити, що літописець, який повідомив про цю позику, перерахував гільдії за групами, причому в першій групі були торговці, бакалійники і драпірувальники, за ними йшли ювеліри, риботорговці і кравці. Інакше кажучи, хоча жодна гільдія не платила однаково, їх можна було об'єднати в групи, які б відповідали їхньому відносному багатству і статусу. Отже, подібно до того, як кравці та кушніри сперечалися 1484 р. за шосте місце в ієрархії, бакалійників і торговців можна знайти такими, які сваряться через місця, відведені кожній гільдії біля собору Святого Павла 1477 р.

У праці, що досліджує громадянських церемоній у Ковентрі пізнього середньовіччя та раннього нового часу, професор Гервас Россер переконливо довів тісний зв'язок між порядком старшинства в процесіях і обійманням посад у

місті [123]. Загалом, у Лондоні спостерігалася аналогічна тенденція: великі гільдії постачали більшість олдерменів і мерів у XV ст., а торговці, бакалійники і драпірувальники стали найуспішнішими гільдіями [13].

Виноторговці та риботорговці (найуспішніші в XIII і XIV ст.), а також залізоробні майстри були приречені на пониження в ієрархії в XV ст., тоді як солевари увійшли до складу суду олдерменів у другій половині XV ст. Кравці були найменш успішними з усіх цих ремісничих гільдій. Відсутність у них успіху, особливо до 1450 р., викликає подив. Багатство і престиж гільдії кравців вже дозволили їм посісти чільне місце в ієрархії гільдій, становище, що тягло за собою важливі громадянські обов'язки.

Участь у міському самоврядуванні, звісно, могла набувати різних форм і не всі з них розкриваються в міських документах. Делегування адміністративних функцій гільдіям, палатам і парафіям — це, мабуть, найочевидніший спосіб, за допомогою якого ширше коло людей почало брати участь у повсякденній діяльності з управління містом. Наприклад, 1422 р. лондонських кравців можна знайти як констеблів п'яти парафій міста. Аналогічним чином, Генрі Ден, вірогідно, був начальником в'язниці Ладгейт принаймні десять років у першій половині XV століття. Кравці також активно працювали у своїх парафіях: Генрі Келлоу був церковним старостою церкви Святої Марії-на-Гіллі між 1488 і 1490 роками. Однак, такі посади не могли замінити престиж і вплив, які могла принести гільдії посада мера, особливо в період, коли дедалі більша увага приділялася статусу і впливу гільдії.

Подібним чином, суд олдерменів залишався важливим органом, членство в якому високо цінувалося. Кравці, безумовно, докладали всіх зусиль, щоб забезпечити собі представництво на вищому рівні міського самоврядування, і вражає те, що двоє успішних і досвідчених кравців, такі як Стоун і Деві, так часто зазнавали невдачі на останньому рубежі. Мабуть, це свідчить про те, наскільки Суд олдерменів, маючи право обирати з чотирьох кандидатів, міг зімкнути ряди,

щоб не допустити до посади небажаних кандидатів. Ця невдача, можливо, багато в чому пов'язана з ремісничим характером професії кравця. Подібні упередження щодо придатності людини до посади були продемонстровані в Норвічі 1508 р., коли м'ясника Роберта Брауна змусили вступити до гільдії торговців після обрання його олдерменом [40]. У Лондоні в XV столітті посилювався аналогічний звичай, згідно з яким олдерменами могли стати тільки видатні члени великих ремісничих гільдій. Це надалі призвело до того, що ремісники, позбавлені можливості брати участь в управлінні містом, почали широкий рух за конституційні зміни.

3.2 Відносини цехів з французькою владою і вплив ордонансів на ремісничі цехи

Для більш глибокого аналізу діяльності французьких цехів періоду Середньовіччя варто докладніше зупинитися на подіях XIV ст. і дати правильну оцінку їхніх результатів. Йдеться про низку зовнішніх подій, що позначилися на становищі ремісників французького королівства і послужили приводом для втручання урядової влади в економічне життя суспільства.

Цехові порядки у Франції вирости й зміцніли завдяки економічній еволюції середньовічного міського господарства. Цехова система була породжена самим життям міста. До початку XIV ст. вища політична влада не втручалася в цехове законодавство. Вона тільки санкціонувала сформовані порядки, нічого не додаючи до них нового. Щоправда, теоретично королівський уряд мав право змінювати цехові статути на власний розсуд, однак фактично він цим правом не користувався. Фактично цехи були союзниками короля, але вони не були його підлеглими, оскільки самі регулювали свої відносини. Владного втручання короля в цехові порядки в XIII ст. не було виявлено.

На початку XIV ст. королівська влада у Франції сильно зміцніла. Правлінням Людовика Святого і Філіпа III Сміливого, які активно проводили реформи різних сфер суспільного життя, було підготовлено подальше блискуче

володарювання Філіпа IV Красивого. Останній зосередив у своїх руках більшу частину території Французького королівства. Підтримуваний третім станом, Філіп IV владно розпоряджався знаттю і духовенством, не бажаючи визнавати над собою чийого б то не було верховенства. Цьому королю і належав почин у справі перетворення цехових громад із союзників на підлеглих.

У 1306 р. внаслідок голоду у Франції помітно подорожчали життєво необхідні продукти. У зв'язку з цим підвищилася заробітна плата і вартість продуктів виробництва. Ситуація ще більше ускладнилася внаслідок зменшення цінності монети, політику псування якої проводив король. Спалахнуло народне повстання, головну роль у якому відігравали цехові ремісники. Для припинення всіх цих заворушень Філіп Красивий 7 липня 1307 року видає ордонанс, що являє собою першу спробу королівської влади Франції взяти до своїх рук цехове законодавство [33].

Ордонанс складається з 58 статей. Його дія поширюється тільки на мешканців Парижа. Насамперед ордонанс забороняє перекупку товарів першої необхідності і перепродаж їх за вищою ціною споживачам. Купівля продуктів дозволяється лише на ринку. За торговцями встановлюється суворий контроль. Ціни на різного роду продукти строго таксовані. Визначено також і заробітну плату ремісників. Але найважливіше значення для цехового устрою промисловості має передостання — 57-ма стаття ордонансу, що стосується нічної роботи та учнівства. Вона говорить: «Паризьким майстрам, яким, за їхніми словами, стародавні статuti забороняють працювати вночі та дозволяють брати не більше одного учня..., брати на певний термін і за певну плату, ми (тепер), з огляду на суспільну вигоду, наказуємо... щоб вони працювали і вдень, і вночі, коли їм заманеться, і брали багатьох учнів, хоч би звідки останні були... брали на який завгодно термін і за яку завгодно суму» [27].

Філіп Красивий прагнув змінити саму внутрішню організацію цехової громади, керуючись міркуваннями суспільної вигоди. Він мав намір вивести

цехове виробництво з тих вузьких рамок, які були відведені йому статутами, і таким чином створити свободу конкуренції. Таким шляхом він сподівався уникнути підвищення цін на продукти виробництва. Однак одним розчерком пера було неможливо порвати з цеховими традиціями, виробленими довголітньою практикою. Час для вільного виробництва ще не настав. Ордонанс успіху не мав. Це видно з того, що його знадобилося повторити в 1322 і 1351 рр. Стародавні цехові статути продовжували діяти, як і раніше. Як і раніше, кількість учнів була суворо обмежена, а нічна робота не дозволяється.

Проте, хоча ордонанс короля Філіпа Красивого і не був втілений у життя, проте він мав величезне значення в сенсі створення важливого прецеденту. Відтоді політика невтручання королівської влади в цехове законодавство була продовжена. Зокрема, на наш погляд, ордонанс короля Іоанна Доброго від 1351 р. є прямим продовженням політики Філіпа Красивого. Однак, перш ніж детально зупинитися на аналізі цього документу, потрібно охарактеризувати ті події, які спричинили його появу.

З припиненням володарювання династії Капетингів у Франції почалася тривала і кровопролитна війна з англійцями. У 1346 р. в битві при Кресі вороги знищили цвіт французького війська. Англійці стають господарями становища. Під впливом війни квітуче королівство занепадає. Мешканці швидко бідніють. Приріст населення припиняється. До цього приєднується жахливе стихійне лихо — чума 1348 р., яка, за свідченням сучасників, знищила понад третину населення Франції [14]. Під впливом проповіді, населення очікувало кінець світу. Відбувалися масові заворушення, що виразилися, зокрема, в спаленні євреїв. З'явилася маса гультяїв, які залишили думки про завтрашній день і займалися грабунком, жебрацтвом і розгулом. Виробництво продуктів скоротися. Разом зі зменшенням кількості робочих рук знову помічається підвищення заробітної плати і вартості продуктів виробництва. Як захід для припинення соціального зла у Франції, 1351 р. був створений знаменитий ордонанс короля Іоанна Доброго.

Деякі вчені (як, наприклад, Е. Левассер) вбачають в ордонансі 1351 р. пряме посягання на цехову систему [111]. На їхню думку, король побачив недосконалість цехового ладу і задумав остаточно його знищити. У цьому сенсі ордонанс є чимось новим, що не має прецеденту в попередній історії цехової системи. Проти цієї думки виступив Еберштадт [87]. На його думку, політика Іоанна Доброго була прямим продовженням політики короля Філіпа IV Красивого. Сам ордонанс 1351 р., як за формою, так і за змістом, був майже буквальним повторенням ордонансу 1307 р. Різниця тільки в тому, що ордонанс 1307 р. вирізнявся місцевим характером, поширювався лише на паризькі цехи, тим часом як ордонанс 1351 року поширювалася на цехи всього королівства. На думку Еберштадта, ордонанс не був зазіханням на цехову систему. Цехові відносини зберігаються, як і раніше, вони тільки розширилися, отримали більш широке застосування.

Для того, щоб судити, яка з двох думок відповідає істині, необхідно зупинитися на змісті ордонансу 1351 р. докладніше. Ордонанс містить 58 титулів. Перший титул спрямований проти гультьяства. Він говорить: «Через те, що багато людей — чоловіків і жінок — вештаються вулицями Парижа та інших міст паризького округу і не хочуть обтяжувати своє тіло жодними роботами, до того ж деякі з них живуть жебрацтвом, а інші поневіряються в шинках і корчмах, ми наказуємо, щоб усі ці гуляки, гравці в кості, вуличні розпусники, жебраки, якого б стану і становища вони не були, ремісники або не ремісники, чоловіки або жінки, здорові тілом і членами, або займалися якимось ремеслом, за допомогою якого вони могли б здобути собі їжу, або очистили Париж та інші міста паризького округу протягом 3-х днів після цього крику (тобто часу оприлюднення цього ордонансу)» [27].

«Якщо ж після закінчення названих трьох днів їх знайдуть, коли вони бездіяльно вештаються, грають у кістки або займаються жебрацтвом, їх схоплять, відведуть до в'язниці й ув'язнять у ній протягом чотирьох днів. А якщо їх і після

звільнення з названої в'язниці знайдуть бродячими, або якщо вони не матимуть власних засобів для підтримання життя, або якщо не нададуть достовірне, небезпідставне свідоцтво від тих осіб, у яких вони працювали або служили, їх прикують до ганебного стовпа. Втретє вони піддадуться тавруванню в лоб розпеченим залізом і виженуться з названих місцевостей». Друга частина 1-го титулу містить наказ духовенству перестерігати в проповідях населення, щоб воно не давало милостині здоровим людям. 3-я частина дозволяє благодійним установам приймати тільки хворих і калік і забороняє надавати допомогу людям абсолютно здоровим. 4-а частина забороняє подавати милостиню здоровим людям.

Титули 2-ий і 3-й містять розпорядження щодо продажу зернового та печеного хліба. Ціна хліба суворо таксована. Засновується суворий контроль за продажем. Титул 4-й дозволяє всім без винятку містянам пекти хліб у себе вдома. З цією метою вони можуть запрошувати до себе пекарів, які отримують платню, на 1/3 більшу від тієї, яку вони отримували до епідемії (*et seront payez de leur salaire de tierce p'us qu'il n'avoient avant la mortalite de l'epidemie*). У разі відмови пекти хліб, пекарі караються штрафом у 60 су.

Титул 5-й містить розпорядження щодо міряльників зернового хліба. Число міряльників суворо обмежене. Вони підпорядковані суворому контролю.

У 6-му титулі йдеться про мірошників. Зерно, призначене для помелу, щоб уникнути обману, вішається на королівських вагах. Мірошники не мають права брати за помел одного сєтьє зерна понад 12 деньє.

У титулі 7-му містяться розпорядження щодо торгівлі вином. Число торговців вином скорочено до 80. З настанням темряви корчми повинні закриватися, під загрозою штрафу в кількості 60 су. Забороняється продаж вина гравцям у кості та іншим підозрілим особам.

Титули 8, 9, 10, 11 і 12 містять розпорядження щодо продажу риби, м'яса і пшениці. Ціна на ці продукти суворо таксована. Недотримання такси карається

вигнанням із цеху. Торгівля харчовими продуктами оголошена вільною. Кожен може стати торговцем, без дотримання яких би то не було формальностей.

Титул 13-й говорить про торговців сукнами. На кожен витрачений лівр їм дозволяється брати лише 2 паризьких су прибутку.

У 14-му титулі ми знаходимо розпорядження про шкіряників і черевичників. Їм дозволяється мати необмежену кількість учнів і працювати в нічний час. Термін учнівства визначається у 2 роки. Плата за продукти виробництва таксована.

Титул 15-й дозволяє іногороднім торговцям продавати свої вироби тільки на ринку.

Титули 16, 17 і 18 містять розпорядження щодо польових робітників, косців і виноградарів. Тут насамперед точно позначена поденна плата. Господарю забороняється давати, а робітникові брати більше того, що призначено в ордонансі, під загрозою штрафу в кількості 60 су. Із цього штрафу 1/5-ту частину отримує донощик. Тих, хто не сплатив штрафу, поміщають до в'язниці, виставляють до ганебного стовпа і підлягають затавруванню розпеченим залізом. Особи, які не мають власних ділянок, повинні збиратися в певні місця і залишатися там доти, доки їх не наймуть господарі. Порушники цієї постанови підлягають вищезазначеному покаранню. Особи, які мають власні ділянки (невеликого розміру), повинні працювати три дні для себе і 3 дні на господаря. Робітники, незадоволені своєю платою, караються позбавленням цієї плати, ув'язненням, виставлянням до ганебного стовпа і затавруванням квіткою лілії — знаком кримінальних злочинців.

Титули 19, 20, 21 і 22 таксують заробітну плату бочарів і теслярів. Титул 23-й - косців сіна, 24-й - вівчарів, 25-й - дроворубів, 26-й - молотарників, 27-й - орачів, 28-й - домашньої прислуги, 29-й - годувальниць, 30-й - каретних робітників, 31-й і 32-й - ковалів, 33-й - шорників, 34-й - швеців, 35-й - кравців, 36-й - ковпачників, 37-й — ворсильщиків, 38-й — кам'яників і покрівельників, 39-й

— штукатурів, 40-й — сидельників. Титули 41, 42, 43 і 46 — містять розпорядження щодо продажу вугілля. Титули 44 і 45 — розпорядження щодо міряльників дров і вугілля. Титул 47-й говорить про торговців поросятами, 48-й — про рознощиків води, зерна, дров і живності, 49-й — про рознощиків вугілля. Титул 50-й забороняє майстрам підвищувати заробітну плату цеховим підмайстрам. Порушники цієї постанови піддаються штрафу на розсуд урядової влади.

Особливо важливі постанови титулів 51, 52 і 54. У 51 титулі зазначається: «Всякого роду люди, які знають ремесло..., можуть ним займатися..., з тією тільки умовою, щоб робота їхня була сумлінною і чесною» 52 титул свідчить: «Усякого роду ремісники, робітники і підмайстри, яким би ремеслом вони не займалися, можуть мати, брати і тримати у своїх майстернях стільки учнів, скільки їм заманеться, брати на певний термін і за певну плату». Титул 54 говорить: «Внаслідок великої потреби в робочих руках... всякого роду люди, муляри та інші, до якого б цеху вони не належали, можуть займатися яким завгодно ремеслом, не зустрічаючи протидії з боку цехових ремісників і присяжних... А хто зробить протилежне цьому, піддається штрафу і виганяється з цеху. А хто завдасть їм образу, піддається штрафу на розсуд влади, крім звичайного штрафу за нанесення образи». Решта титулів дозволяють різного роду ремісникам брати плату, лише на 1/3 більшу за ту, яку вони отримували до початку Чорної Смерті.

Таким є загальний зміст ордонансу Іоанна Доброго. Як бачимо, він багато в чому схожий на ордонанс 1307 року, але багато в чому і відрізняється від нього. Можна прийти до висновку, що Еберштадт занадто применшує значення ордонансу 1351 р., вважаючи його простим повторенням ордонансу Філіпа IV. Щоправда, таксування величини заробітної плати і вартості продуктів виробництва, нагляд за торгівлею, дозвіл мати необмежену кількість учнів і працювати вночі — все це ми знаходимо і в ордонансі 1307 р.

Однак цими розпорядженнями зміст ордонансу Іоанна Доброго не вичерпується. Тут ми знаходимо нові, надзвичайно важливі додатки. До них належить дозвіл кожному фахівцю вступати в члени якого завгодно цеху. Таким чином, простий поденщик отримує можливість, минаючи стажі учнівства і підмайстра, безпосередньо ставати майстром, тобто відкривати власну майстерню і брати необмежену кількість учнів і підмайстрів. Тут ми бачимо пряме зазіхання на цехову систему. Іоанн Добрий владно пориває з цеховими традиціями. Він дає повну свободу виробництва кожному охочому. Ремісником може стати кожен. Від нього вимагається тільки, щоб він був чесним і сумлінним при виробництві товарів. Ордонанс короля Іоанна Доброго — не новина в сенсі спроби верховної влади втрутитися в цехове законодавство. У цьому відношенні він є прямим продовженням політики Філіпа Красивого, політики підпорядкування автономних цехових громад урядовій владі. Але з боку свого змісту ордонанс 1351 р., без сумніву, явище нове. Іоанн Добрий прагне не тільки забрати в цехового права його специфічний, автономний характер, зробити його простою ланкою одного права — загальнодержавного, він прагне похитнути самі підвалини цехового ладу, знищити сам дух цехової монополії, замінивши його новим принципом, принципом вільного виробництва.

Проте ордонанс 1351 року, як і слід було очікувати, успіху не мав. Ідеї короля Іоанна Доброго занадто далеко стояли від життя. Свобода виробництва не узгоджувалася з устроєм середньовічного суспільства і держави. Цехова система, як природне породження життя, не знищилася. Цехові порядки еволюціонували незалежно від впливу урядової влади. Королівський уряд боровся проти цехової монополії. Тим часом ця монополія розвивалася все більше і більше. Стажі учнівства та підмайстри не зникли. Навпаки, доступ до майстерності обставлявся все більшими і більшими труднощами. Зниження вартості продуктів виробництва і величини заробітної плати ордонанс теж не досяг. Уже 1355 р. знадобилося видати таке саме розпорядження, яке теж не мало жодних практичних результатів.

Величина заробітної плати, керована законом попиту і пропозиції, не переставала підніматися до самої половини XV століття. За А. Гуроном, з часу епідемії і до 1375 р. реальна плата робітника підвищилася на 4 %, у наступні 65 років вона підвищилася на 14 % [95].

Сам Іоанн Добрий не мав можливості сприяти проведенню в життя свого ордонансу. 50-ті роки XIV ст. супроводжувалися цілою низкою нещасть для французького королівства. Кровопротитна війна з англійцями тривала, як і раніше. Як і раніше, вдача не посміхалася французам. У 1356 р. при Пуатьє французьке військо знову було наголову розбите англійцями. Сам король потрапив у полон до ворогів. Управління королівством перейшло до сина короля, Карла, герцога Нормандського.

Для врегулювання справ королівства були скликані Генеральні Штати, де провідну роль відігравала вища паризька буржуазія на чолі з прево торговців Етьєном Марселем. Прагнучи захопити у свої руки владу, Марсель підняв відкрите повстання. Король регент змушений був піти зі столиці, Етьєн готувався передати Париж зраднику вітчизни — Карлу Злому — герцогу Наварри. У цей же час, влітку 1358 р., спалахнуло повстання Жакерія, що супроводжувалося нечуваними жорстокостями. Сумне видовище являло собою королівство. Король у полоні у ворогів, регент вигнаний зі столиці повстанцями, в країні господарюють повстанці і розбійники, що посилювало безлад, анархію.

Англійці тим часом забирають у свої руки місто за містом, область за областю. Щоправда, 1357 р. Карлу вдалося укласти з ними тимчасове перемир'я. йому вдалося придушити й повстання, проте Франція розорилася і зубожіла до крайності. Промисловість і торгівля скоротилися до мінімуму. У Шалон-на-Марні, наприклад, виробництво зменшилося в 40 разів [11]. Якщо на початку XIV ст. тут щорічно вироблялося до 30-36 тисяч штук сукна, то в другій половині XIV ст. виробництво сукон обмежувалося лише 800 штуками. Місто остаточно занепало.

Робочі руки стали надзвичайно дорогими. Подібна доля спіткала й інші міста Франції.

Король Карл V доклав усіх своїх зусиль до того, щоб відродити королівство. Однак для цього потрібні були величезні гроші. І король обклав населення масою нових податків. У народі виникло глухе невдоволення королівською політикою. 1380 року Карл V помер, залишивши престол дванадцятирічному синові Карлу VI. Регентство захопив у свої руки герцог Анжуйський. Розповідають, ніби Карл V перед смертю видав ордонанс, що знищував усі введені ним податки. Однак цей ордонанс не був приведений у виконання регентом. Народ хвилювався. Під тиском громадської думки регент розпорядився відмінити всі податки, встановлені з часів короля Філіпа Красивого (16 листопада 1380 року).

Наприкінці лютого 1381 року Людовік Анжуйський опублікував новий ордонанс, який відновив усі колишні податки. У суботу 1 березня з'явилися і перші збирачі. Вони негайно ж були перебиті міською черню. Це було знаком до повстання, відомого в історії під ім'ям повстання майотенів. Величезний натовп паризької черні кинувся на Гревську площу, розбив арсенал і розграбував до 12 тисяч свинцевих молотів, які стали в їхніх руках страшною зброєю. Почалися безладні грабежі та вбивства. Переговори з урядовими чиновниками не привели ні до чого. Натовп розграбував Шатле, абатство Св. Женеv'єви і Сен Жермен де Пре. Скрізь випускали невільників із темниць і знищували папери. Заможні містяни, побоюючись пограбувань, замкнулися у своїх будинках і не брали участі в повстанні. Тим часом регент пішов на поступки. Він знищив побори і дав грамоту, що підтверджувала колишні вольності. Однак чернь не припиняла займатися грабежами і вбивствами. Сп'янілі від першого успіху, повсталі голосно кричали, що зі своїми молотами вони добудуть свободу для всього королівства. Тоді король наважується діяти силою. Він укладає угоду зі знатними містянами і в потоках крові придушує це повстання [33].

Результатом повстання майотенів стало видання ордонансу, що знищує цехи. Ремісники прирівнюються до решти мешканців Парижа; вони підпорядковуються королівському прево на загальних підставах. Нагляд за виробництвом цілком передається в його руки. Він одноосібно призначає для кожного ремесла особливих наглядачів, які замінюють собою цехових присяжних. Цехові збори забороняються. Цех, як організація, більше не існує. Знищується також могутня асоціація торговців по Сені. Посади прево торговців і ешевенів міста скасовуються.

Ордонанс від 27 січня 1382 року є вищим вираженням принципу втручання королівської влади в цехові відносини. Політика короля Філіпа IV Красивого знайшла тут своє завершення. Однак, як і слід було очікувати, ордонанс не міг мати практичного застосування в житті. Відомо, що срібних справ майстри обирали того ж 1382 року цехових присяжних. У 1387 році було відновлено Велику Бійню. Цікаві мотиви, що змусили короля відновити цю асоціацію. За нових порядків справи Великої Бійні прийшли в цілковитий розлад. Королівська влада виявилася не в силах замінити колишню автономну організацію. Тепер ця асоціація знову повертається м'ясникам, однак під умовою суворого послуху. Решта цехів із плином часу теж були відновлені. Остаточні сліди ордонансу згладилися 1412 р., з відновленням посади прево торговців та ешевенажу [27].

Отже, королівська влада виявилася безсилою в боротьбі зі сформованими економічними відносинами. Еволюція цехових порядків йшла незалежно від втручання сторонньої, примусової сили. Натомість королівська влада досягла успіху в іншій царині, царині юридичних відносин. Прагнучи до загальнодержавної централізації, вона зробила великі успіхи на шляху злиття права ремісників із загальним правом усього королівства. Остаточне поневолення цехів урядовою владою позначилося в едиктах Генріха III від 1581 р. і Генріха IV Великого від 1597 р., коли всім без винятку ремісникам примусово було дано

одноманітні статути. Цехова автономія знищилася. Виробництво було підпорядковане безпосередньому контролю урядових чиновників.

ВИСНОВКИ

Цех був основною формою організації виробництва в середньовічній Європі, породженою всією сукупністю соціальних умов, у яких формувалися міста. Якщо у Франції були цехи, то в Англії — ремісничі гільдії. Головною метою цієї роботи була спроба проаналізувати розвиток французьких ремісничих цехів та англійських ремісничих гільдій у XII–XV століттях, визначити їх особливості, спільні та відмінні риси.

Перш за все, були окремо вивчені історіографії та джерела з англійських гільдій та французьких цехів. Окреслені головні історичні джерела з теми та виявлені відмінності у дослідженнях істориків. У працях англійських вчених, головне питання щодо історії ремісничих гільдій стосується впливу міської влади на їх розвиток. В той же час, французькі дослідники зосереджують увагу на специфіці вільного ремесла Південної Франції та порівнянню його з ремісничими цехами Північної.

Виявлена спільна риса з історіографії ремісничих організації цих країн не тільки в приблизно однакових історичних віхах розвитку дослідження, а в тому, що ґрунтовні, фундаментальні праці з цієї теми не втрачають своєї актуальності і корисні навіть через багато років.

Також у роботі розглянуто ремісничі гільдії англійських міст, їх соціальну організацію. Наприклад, визначено що основним принципом гільдій, було отримання монополії на заняття конкретним видом ремесла в певному місті. Це їх відрізняє від французьких цехів, які не завжди могли домогтися такого привілею.

Досліджено цехову організацію Франції. Проаналізовано основні галузі виробництва у французьких містах. Окреслено, що тут головною рисою ремісничих цехів була сувора регламентація праці і часті виступи підмайстрів та учнів за поліпшення умов роботи. Відзначено також про наявність у Південних містах Франції позацехового, або «вільного» ремесла, але зроблено висновок, що

позацехові ремісники прагнули до створення незалежних цехових організацій, до запровадження цехової монополії щоб захиститися від свавілля місцевої влади.

Охарактеризовано політику англійської державної і міської влади по відношенню до ремісничих гільдій. Зроблено висновок, що реміснича гільдія була повноцінно функціонуючою системою, яка навіть мала власну судову систему, і всі питання щодо відносин у гільдії вирішувала всередині своєї організації. На розібраному в роботі прикладі Лондону можна побачити, що навпаки ремісничі гільдії мали великий вплив на місцеву політику, а не міська влада на ремісничі гільдії. Саме гільдії визначали характер відносин з владою.

Висвітлено відношення французької влади та вплив ордонансів на ремісничі цехи. Дуже детально розглянуто зміст королівських ордонансів 1307 р. та 1351 р. Однак, як вказано в попередньому розділі, регламентація ремісничих цехів у Франції визначалася звичаями, тому вплив цих ордонансів на цехи із часом зійшов нанівець. Лише едикти урядової влади в кінці XVI століття, які затвердили одноманітні статuti для всіх цехів, змогли врешті-решт знищити цехову автономію у Франції.

Загалом, було проведено комплексне дослідження ремісничих гільдій в Англії та ремісничих цехів у Франції у XII–XV століттях, враховуючи місцеві особливості їх розвитку. У підсумку потрібно зазначити, що хоча ремісничі організації і мали спільні характерні риси, все ж їх шлях закінчився по-різному. Якщо у Франції ремісничі цехи знищила влада, то в Англії це був технологічний прогрес. Втім, неможливо применшити їх величезний вплив на формування міст та суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. A volume of vocabularies: illustrating the condition and manners of our forefathers, as well as the history of the forms of elementary education and of the languages spoken in this island from the tenth century to the fifteenth / Ed. by T. Wright. London, 1857. 174 p.
2. An anglo-saxon chronicle (Exeter medieval texts and studies LUP) / Ed. by M. J. Swanton. Liverpool, 1990. 36 p.
3. Anglo-saxon Measures of Time (MS. Cotton Titus D.XXVII. F. 25v.) // Reliquae Antiquae / Ed. by T. Wright and J.O. Halliwell-Phillipps. 1845. Vol. I. 90 p.
4. Boutaric F. De. Traité des droits seigneuriaux et des matières féodales. Toulouse, Libraires Associes 1775. 692 p.
5. British borough charters 1216–1307 / Ed. by A. Ballard and J. Tait. Cambridge: The University Press, 1923. CII, 400 p.
6. British Borough Charters, 1042–1216/ Ed. by A. Ballard. Cambridge: The University Press, 1913. CXLVIII, 266 p.
7. Calendar of Coroner's Roll of the City of London / Ed. by R. R. Sharpe. London, 1913. XXVIII, 324 p.
8. Calendar of early Mayor's Court rolls preserved among the archives of the Corporation of the city of London at the Guildhall A.D. 1298–1307 / Ed. by A. H. Thomas. Cambridge [Eng.] University Press, 1924. XVI, 304 p.
9. Chronicles of the Reigns of Stephan, Henry II, and Richard. Vol. I. Containing the 1st four books of the Historia Anglorum of William of Newbourgh. RS 82. London: Longman & Trübner 1884. CII, 820 p.
10. Collection générale des documents français qui se trouvent en Angleterre / Ed. J. Delpit. Paris, 1847. CCXLVII, 350 p.

11. Depping G. B. Règlements sur les arts et métiers de Paris rédigés au XIIIe siècle et connus sous le nom de Livre des métiers d'Etienne Boileau. Paris; De l'Imprimerie de Crapelet, 1837. 566 p.
12. Documents relatifs à l'histoire de l'industrie et du commerce en France, publiés par G.Fagniez. T.1.P., 1898.
13. English Historical Documents, vol. II. Ed. by D. C. Douglas and G. W. Greenaway. London, 1953. 947 p.
14. Fagniez G. Documents relatifs la l'histoire de l'industrie et du commerce en France. Paris. 1898. 456 p.
15. Fitz-Thedmar A. De antiquis legibus liber, Cronica maiorum et vicecomitum londoniarum et quedam, gue contingebant temporibus illis ab anno mclxxviii an annum mcclxxiv; cum appendice. Londoniis, 1846. CCLXXI, 276 p.
16. Fleta, seu Commentarius juris anglicani sic nuncupatus sub Edwardo rege primo, seu circa annos abhine CCCXL, ab anonymo conscriptus, atque è codice veteri, autore ipso ipso aliquantulùm recentiori, nunc primùm typis editus... Londini, 1685. 554 p.
17. Henry de Bracton. De Legibus et Consuetudinibus Angliae // Bracton's Note book: A collection of cases decided in the King's courts... In 3 vols. Vol. I. Apparatus. London: C. J. Clay and Sons, Cambridge University Press, 1887. xxiv, 338 p.; Vol. II. London: C.J. Clay and Sons, Cambridge University Press, 1887. 720 p.; Vol. III. London: C.J. Clay and Sons, Cambridge University Press, 1887. 724 p.
18. Hervé F. Théorie des matières féodales et censuelles. Partie 1; Tome 7. Paris: Knapen et fils. 1788. 437 p.
19. Le Livre des métiers, publiés par R. de Lespinasse et Fr.Bonnardot. P., 1879.
20. Leets Jurisdiction in the City of Norwich in the Thirteenth and Fourteenth Centuries / Ed. by W. Hudson. Selden Society. London, 1892. Vol. 5. 124 p.

21. Lespinasse R. Les métiers et corporations de la ville de Paris, XIV–XVIIIe siècles. T.I. Ordonnances générales. Métiers de l'alimentation. P., 1886.
22. Liber Custumarum // Munimenta Gidhallae Londoniensis: Liber Albus, Liber Custumarum, Et Liber Horn / Ed. by H. T. Riley. London: Longman, Brown, Green, Longmans, and Roberts, 1860. Vol. II, part 1. 660 p.
23. Lost letters of medieval life: English society, 1200–1250 / Ed. By M. Carlin, D. Crouch. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2013. XXVI, 334 p.
24. Loysel A. Institutes coutumières, ou, Manuel de plusieurs et diverses règles, sentences et proverbes, tant anciens que modernes, du droit coutumier et plus ordinaire de la France / Antoine Loysel. Paris: Martin & Martin, 1679. 241 p.
25. Matthew Paris's English history. From the year 1235 to 1273 / Transl. by J. Gies. In 3 vols. Vol. I. London, 1889. VIII, 536 p.; Vol. II. London, 1853. 540 p.; Vol. III. London, 1854. 516 p.
26. Mémoires de Jean sire de Joinville, ou Histoire et Chronique du tres-chretien roi Saint Louis. P., 1858.
27. Ordonnances des rois de France sous la troisieme racejusqu'en 1514, 22 vol. in-fol. (edites par Lauriere, Secousse et par l'Academie des Inscriptions et Belles-Lettres), 1723-1840, Paris (tt. 1-13).
28. Oxford city documents: financial and judicial: 1268-1665 / Ed. by J. E. T. Rogers and C. W. Boase. Oxford: the Historical Society, 1891. VIII, 439 p.
29. Ranulf de Glanville. Tractatus de legibus et consuetudinibus regni Angliae // A translation of Glanville by J. Beames. Washington, D. C.: John Byrne & Co., 1900. pp. 1–291.
30. Records of the borough of Leicester, being a series of extracts from the archives of the corporation of Leicester / Ed. by M. Bateson, revised by W. H. Stevenson and J. E. Stocks. London: C. J. Clay and sons [Cambridge, the University Press], 1899. LXVIII, 448 p.

31. Records of the Borough of Nottingham: being a series of extracts from the archives of the Corporation of Nottingham. Vol.1: King Henry II to King Richard II, 1155–1399. Nottingham: Thomas Forman, 1882. XVI, 487 p.
32. Renauldon J. *Traité historique et pratique des droits seigneuriaux* Paris: Knapen, 1765. 428 p.
33. Roger P. *Archives historiques et ecclésiastiques de la picardie et de l'artois*. Paris. 1842. 362 p.
34. *The Anglo-Saxon Chronicle* / Ed. by G.A. Giles. London, 1914. X, 211 p.
35. *The charters and letters patent granted by the kings and queens of England to the town and city of Bristol. Newly translated, and accompanied by the original Latin*/ Ed. by S. Seyer. Bristol, 1812. XVIII, 317 p.
36. *The charters of the borough of Cambridge*/ Ed. for the Council of the borough of Cambridge and the Cambridge Antiquarian Society by F. W. Maitland and M. Bateson. Cambridge: University Press, 1901. XXXVI, 209 p.
37. *The Chronicle of Henry of Huntingdon Comprising the History of England, from the Invasion of Julius Cæsar to the Accession of Henry II. Also, The Acts of Stephen, King of England and Duke of Normandy* / Transl. by Thomas Forester. London: H. G. Bohn, 1853. 442 p.
38. *The Laws of the Earliest English Kings* / Ed. by F. Attenborough. Cambridge: Cambridge University Press, 1922. XI, 256 p.
39. *The Municipal Records of the borough of Dorchester, Dorset*/ Ed. by Ch. H. Mayo and A. W. Gould. Exeter, 1908. LXVII, 756 p.
40. *The records of the City of Norwich. Vol.1, Containing documents relating to the government and administration of the city, with an introductory sketch of its municipal development*. Norwich: Jarrold, 1906. CXLIV, 456 p.
41. *The Red book of the Exchequer* / Ed. by H. Hall. London; Printed for H. M. Stationery Off., by Eyre and Spottiswoode, 1896. Pt. 2. CCLXXXV, p. 451–806.

42. The Statutes of Large from Magna Carta to the End of the Last Parliament, 1761. London, 1763. 237 p.

Література

43. Ададуров В. В. Історія Франції: Королівська держава та створення нації (від початків до кінця XVIII століття). Львів: УКУ, 2002. 412 с.
44. Боева С. Ю. Феодалізм у західній Європі: генезис, характерні риси, тенденції розвитку // Сторінки історії: збірник наукових праць. 2018. Вип. 46. С. 16–29.
45. Верменич Я. В. Теоретико-методологічні проблеми історичної урбаністики // Український історичний журнал. 2004. № 3. С. 21–38.
46. Грацианский Н. П. Парижские ремесленные цехи в XIII–XIV столетиях. Казань: Типография Императорского университета, 1911. 347 с.
47. Гутнова Е. В. Я. А. Левицкий. Города и городское ремесло в Англии X–XII вв. М., 1960 // Средние века. №20. С. 240–246.
48. Евсеев В. А. Повседневная жизнь английских горожан в Тюдоровскую эпоху (рабочий день и досуг на примере Ковентри и Лондона) // Человек XVI столетия, 2000. С. 212–220.
49. Карліна О. М. Три суспільні стани і проблема міста в середні віки // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Історія. 2011. Вип. 106. С. 29–32.
50. Кириллова Е. Н. Ремесленнические уставы средневековой Франции и методика их количественного анализа: автореф. дисс. ... канд. ист. наук Москва, 2000. 20 с.
51. Ковальова С. Г. Ремісничий цех європейського середньовічного міста XII–XV ст.: виробничо-соціальна стратифікація та відносини між стратами (на матеріалах цехових статутів). // Часопис Київського університету права. 2019/3. С. 35–40.

52. Ковальова С. Г. Формування страти цехових майстрів у середньовічних європейських містах XII–XV ст. (на матеріалах цехових статутів // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція. 2019. № 40. С. 8–11
53. Левицкий Я. А. Город и городское ремесло в Англии X–XII вв. Москва: Изд-во АН СССР, 1960. 300 с.
54. Лиман С. І. Англійська середньовічна історія та історіографія у працях медієвістів України XIX ст. // Вісник Харківської державної академії культури: збірник наукових праць. Харків, 2004. Вип. 12/13. С. 43–53.
55. Малинин Ю. П. Франция в эпоху позднего средневековья: материалы научного наследия. Санкт-Петербург: Изд-во Санкт-Петербургского университета, 2008. 452 с.
56. Петрушенко Л. А. Повседневная жизнь средневековой Европы. Москва: Молодая гвардия. 2012. 367 с.
57. Полякова Л. І., Спіріна В. Г. Радянська історіографія дослідження середньовічного європейського міста // Теоретичні та прикладні аспекти розвитку науки: X Міжнародна науково-практична інтернет-конференція: тези доповідей. Дніпро, 2018 р. Ч. 1. С. 119–124.
58. Полянский Ф. Я. Очерки социально-экономической политики цехов в городах Западной Европы в XIII–XV вв. Москва, 1952. 275 с.
59. Поставнича М. В. Особливості розвитку міського господарства західної Європи в умовах феодалізму в XI–XIII ст. // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Серія: Історія та географія. Харків, 2011. Вип. 40. С. 61–64.
60. Прончатова Т. С. Проблемы изучения средневекового английского города в отечественной историографии // Исторические исследования в Сибири: проблемы и перспективы, 2009. С. 32–39.

61. Ревуненкова Н. В. К истории свободного ремесла в городах Южной Франции XIII–XV веков // Средние века. Вып. 21. 1962. С. 26–48.
62. Регистры ремёсел и торговли города Парижа / пер. Л. И. Киселёвой; под ред. и с предисл. А. Д. Люблинской // Средние века. Вып. 10. 1957. С. 306–362.
63. Стам С. М. Экономическое и социальное развитие раннего города (Тулуза XI–XIII веков). Изд-во Саратовского университета. 1969. 430 с.
64. Тимофеева Е. Т. Развитие цехового ремесла и торговли в городах Северо-Восточной Франции в XII–XIII вв. // Средние века. Вып. 14. 1959. С. 92–107.
65. Хомутова Е. А. Судьбы ремесленных гильдий в Англии XVI века: автореф. дисс. ... канд. ист. наук. Саратов, 2004. 26 с.
66. Цатурова С. К. Списки налогоплательщиков о состоянии ремесла и торговли Парижа конца XIII – начала XIV в. // Средние века. Вып. 51. 1988. С. 141–152.
67. Цесарський Ф. А. Розвиток юридичної доктрини середньовіччя стосовно угод із найму праці ремісників (на прикладі Франції) // Теорія держави і права. №12. 2016. С. 216–221.
68. Янісів М. П., Лішнянський В. В. Середньовічні ремесла в англomовній історичній прозі та семантико-стилістичні особливості їх перекладу українською мовою // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. №3. 2015. С. 58–66.
69. Basing P. Trades and Crafts in Medieval Manuscripts. London: British Library, 1990.
70. Ben-Amos I. K. Failure to become freemen: urban apprentices in early modern England // Social History. 1991. № 16. pp. 155–172.
71. Berry C. The Margins of Late Medieval London, 1430–1540. London: University of London press school of advanced study institute of historical research, 2022. 244 с.

72. Blair J., Ramsay N. English Medieval Industries. Craftsmen, Techniques and Products. London, 1991. 480 p.
73. Boissonnade P. Essai sur l'organisation du travail en Poitou depuis le XI-e siècle jusqu'à la Révolution, t. 1, 2, P., 1900.
74. Brentano L. On the history and development of Gilds and the origin of trade unions // English Gilds. 1870. № 40. pp. 49–199.
75. Caracausi A., Davies M., Mocarelli L. Between Regulation and Freedom: Work and Manufactures in European Cities, 14th-18th Centuries. Cambridge, 2018. 160 p.
76. Chevalier B. Les bonnes villes de France: du XIV au XVI siècle. Paris. 1982. 346 p.
77. Clark P., Slack P. English Towns in Transition 1500–1700. Oxford University Press. 1976. 176 p.
78. Coleman D. C. The Economy of England 1450–1750. Oxford University Press. 1977. 223 p.
79. Coornaert E. Les Corporations en France avant 1789. Paris, 1968. 316 p.
80. Coornaert E. Les ghildes medievales (V–XIV siècles). Definition. Evolution // Revue Historique. 1948. № 199. pp. 22–55, 208–243.
81. Davidson C. Technology, Guilds, and Early English Drama. Kalamazoo, MI: Medieval Institute Publications, Western Michigan University, 1996. 138 p.
82. Davies M. Aliens, crafts and guilds in late medieval London // Medieval Londoners: Essays to Mark the Eightieth Birthday. 2019. pp. 119–148.
83. Davies M. The tailors of London and their guild, c. 1300–1500. Corpus Christi College A Thesis Submitted for the Degree of Doctor of Philosophy at the University of Oxford, 1994. 299 p.
84. De Ribbe C. Les corporations ouvrières en Provence. Aix, 1865. 98 p.
85. de Vries J. The Economy of Europe in an Age of Crisis, 1600–1750. Cambridge University Press, 1976. 300 p.

86. Durkee D. A cursus for craftsmen? Career cycles of the worsted weavers of late medieval Norwich // *Cities and Solidarities: Urban Communities in Pre-Modern Europe*. 2017. pp. 151–168.
87. Eberstadt R. Das französische Gewerberecht und die Schaffung slaatlicher Gesetzgebung und Verwaltung in Frankreich vom dreizehnten Jahrhundert bis 1581. Leipzig, 1899. 574 p.
88. Epstein S. R. Craft Guilds, Apprenticeship, and Technological Change in Preindustrial Europe // *Journal of Economic History*. 1998. № 58 (3). pp. 684–713.
89. Epstein S. R. Craft Guilds in the Premodern Economy: A Discussion // *Economic History Review*. 2008. № 61 (1). pp. 155–174.
90. Epstein S. R., Prak M. In *Guilds, Innovation and the European Economy, 1400–1800*. London: Routledge. 2008. 364 p.
91. Epstein S. A. *Wage Labor and Guilds in Medieval Europe*. Chapel Hill, NC: University of North Carolina Press. 1995. 316 p.
92. Forbes J. Search, Immigration and the Goldsmiths Company: a study in the Decline of Its Powers // *Guilds, Society, and Economy in London, 1450–1800*. 2002. Pp. 115–126.
93. Geremek B. *Le salariat dans l'artisanat Parisien au XIII–XV siecles*. Paris, 1968. 147 p.
94. Goldberg P. J. P. *Women, Work and Life Cycle in a Medieval Economy: Women in York and Yorkshire c.1300–1520*. Oxford, 1992. 424 p.
95. Gouron A. *La reglementation des metiers en Languedoc au Moyen Age*. Geneve-Paris, 1958. 444 p.
96. Guibert L. *Les anciennes organisations de metiers en Limousin // La reforme sociale*. 1883. 20 p.

97. Gustafsson B. The Rise and Economic Behavior of Medieval Craft Guilds: An Economic-Theoretical Interpretation // *Scandinavian Economic History Review*. 1987. № 35(1). pp. 1–40.
98. Hafter D. M. *Women at Work in Preindustrial France*. University Park, PA: Penn State University Press. 2007. 272 p.
99. Hanawalt B. Keepers of the Lights: Late Medieval English Parish Gilds // *Journal of Medieval and Renaissance Studies*. 1984. № 14. pp. 21–37.
100. Hatcher J., Miller E. *Medieval England: Towns, Commerce and Crafts, 1086–1348*. London: Longman, 1995. 469 p.
101. Heaton H. *The Yorkshire Woollen and Worsted Industries from Earliest Times to the Industrial Revolution*. Oxford: Clarendon Press. 1965. 477 p.
102. Hicks M. *Profit, Piety and the Professions in Later Medieval England*. Gloucester, 1990. 170 p.
103. Hickson C. R., Thompson E. A. A New Theory of Guilds and European Economic Development // *Explorations in Economic History*. 1991. № 28. pp. 127–168.
104. Homer R. F. The Pewterers Company's Country Searches and the Company's Regulation of Prices // *Guilds, Society, and Economy in London, 1450–1800*. 2002. pp. 101–113.
105. Hovland S. R. Apprenticeship in the records of the Goldsmiths Company of London, 1444–1500 // *Medieval Prosopography*. 2001. №22. pp. 89–114.
106. Humphries J., Weisdorf J. The wages of women in England, 1260–1850 // *Journal of Economic History*. 2015. № 75. pp. 405–447.
107. Kellett J. R. The Breakdown of Guild and Corporation Control of the Handicraft and Retail Trades in London // *Economic History Review*. 1958. № 10 (3). pp. 381–94.
108. Kisch H. *From Domestic Manufacture to Industrial Revolution: the Case of the Rhineland Textile Districts*. Oxford University Press, 1989. 354 p.

109. Kowaleski M., Bennett J.M. Crafts, Gilds and Women in the Middle Ages // Signs. 1989. № 14. pp. 474–488.
110. Kramer S. The English Craft Gilds: Studies in their Progress and Decline. New York, 1927. 228 p.
111. Levasseur E. Histoire des classes ouvri res et de l'industrie en France avant 1789. T. 2. Paris, 1900-1901. 990 p.
112. Luu L. Immigrants and the Industries of London, 1500–1700. Aldershot, Hants, 2005. 384 p.
113. McSheffrey S. Stranger artisans and the London sanctuary of St Martin Le Grand in the reign of Henry VIII // Journal of Medieval and Early Modern Studies. 2013. № 43. pp. 545–571.
114. Minns C., Wallis P. Rules and reality: quantifying the practice of apprenticeship in early modern England // Economic History Review. 2012. № 65. pp. 556–579.
115. Nightingale P. Capitalists, Crafts and Constitutional change in Late Fourteenth-century London // Past and Present. 1989. № 124. pp. 3–35.
116. Ogilvie S. The Economics of Guilds // Journal of Economic Perspectives. 2014. Volume 28. № 4. pp. 169–192.
117. Pfister U. Craft Guilds and Technological Change: The Engine Loom in the European Silk Ribbon Industry in the Seventeenth and Eighteenth Centuries // Guilds, Innovation and the European Economy, 1400–1800. 2008. pp. 172–198.
118. Renard G. Guilds in The Middle Ages. Ontario, Canada. 2000. 119 p.
119. Reith R. Circulation of skilled labour in late medieval and early modern central Europe // Guilds, Innovation and the European Economy, 1400–1800. 2008. pp. 114–142.
120. Richardson G. A Tale of Two Theories: Monopolies and Craft Guilds in Medieval England and Modern Imagination // Journal of the History of Economic Thought. 2001. Vol. 23. pp. 217–242.

121. Richardson G. Medieval Guilds // Economic History Services. 2008. pp 1–5.
122. Richardson, Gary. The Prudent Village: Risk Pooling Institutions in Medieval English Agriculture // Journal of Economic History 65, no. 2. 2005. pp. 386–413.
123. Rosser G. Finding oneself in a medieval fraternity: individual and collective identities in the English guilds // Mittelalterliche Bruderschaften in Europäischen Städten: Funktionen, Formen, Akteure. 2009. pp. 29–46.
124. Rosser G. The Art of Solidarity in the Middle Ages: Guilds in England, 1250–1550. Oxford; New York, 2015. 235 p.
125. Salzman L.F. English Industries of the Middle Ages. Oxford, 1923. 280 p.
126. Sautel G. Les villes du Midi mediterraneen au Moyen Age: aspects économiques et sociaux. T. VII. Bruxelles, 1955. pp. 315–355.
127. Smith T. English Gilds. London: N. Trübner & Co., 1870. 483 p.
128. Swanson H. C. Craftsmen and industry in late medieval York: a dissertation submitted for the degree of D.Phil. York, 1980. 535 p.
129. Swanson H. C. Medieval Artisans: an Urban Class in Late Medieval England. Oxford, 1989. 189 p.
130. Swanson H. C. The Illusion of Economic Structure: Craft Guilds in Late Medieval English Towns // Past and Present. 1988. № 121. pp. 29–48.
131. Thrupp S. L. The Gilds // The Cambridge Economic History of Europe. 1963. Vol. 3. pp. 230–280.
132. Veale E. M. Craftsmen and the Economy of London in the Fourteenth Century // Studies in London History. 1974. pp. 120–140.
133. Wahl F. Origins of Political Change – The Case of Late Medieval Guild Revolts // University of Hohenheim. 2014. № 69. pp. 2–51.

134. Wareing J. Changes in the geographical distribution of the recruitment of apprentices to the London companies, 1486–1750 // *Journal of Historical Geography*. 1980. № 6. pp. 241–249.
135. Westlake H. F. *The Parish Gilds of Mediaeval England*. London: Society for Promotion of Christian Knowledge, 1919. 242 p.
136. Whittle J., Hailwood M. The gender division of labour in early modern England // *Economic History Review*. 2020. № 73. pp. 3–32.

РЕЗЮМЕ

Магістерська робота Польшакової Анастасії Олександрівни присвячена дослідженню розвитку ремісничих цехів Англії та Франції у XII–XV ст.

У роботі використано багато архівних документів, деякі з них вперше використовуються для дослідження ремісничих цехів. Досліджено основні особливості та соціальну організацію ремісничих гільдій в Англії. Охарактеризовано систему та особистий склад ремісничих цехів Франції. Визначено політику англійської державної і міської влади по відношенню до ремісничих гільдій. Висвітлено питання відношення французької влади та вплив ордонансів на ремісничі цехи.

Загалом, на основі комплексного аналізу джерел, вперше визначено спільні риси та специфічних особливості ремісничих організацій Англії та Франції у XII–XV століттях.

Робота складається зі вступу, трьох розділів і висновків, викладена на 80 сторінках. Список джерел літератури містить 136 посилань.

THE SUMMARY

Master's Thesis of Anastasiia Polshakova is dedicated to the study of the development of craft workshops in England and France in the XII–XV centuries.

The work uses many archival documents, some of which are used for the first time to study craft organizations. The main features and social organization of craft guilds in England are investigated. The system and personal composition of craft workshops in France are characterized. The policy of the English state and city authorities in relation to craft guilds is determined. The issue of the attitude of the French authorities and the impact of orders on craft guilds is described.

In general, on the basis of a complex analysis of sources, the common features and specific features of the craft organizations of England and France in the XII–XV centuries have been determined for the first time.

The Thesis consists of an introduction, three sections and conclusions, set out on 80 pages. The list of sources of literature contains 136 references.